

Абдулла Расулов

ТУРКИСТОН ХАЛҚИ БАҒРИКЕНГЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АБДУЛЛА РАСУЛОВ

Туркистон халқи бағрикенглиги

(XX аср 20-йиллари бошларида Россиядан эвакуация
қилинган болалар мисолида)

Наманган – 2010

Ушбу монографияда XX аср 20-йиллари бошларида Россиянинг Волгабўйи, Уралолди худудларидаги очарчилик туфайли болалар аҳволи, уларнинг Туркистонга эвакуацияси, бошпана, озиқ-овқат билан таъминоти, ўзаро муносабатлардаги мураккаб жараёнлар, реэвакуация билан боғлиқ зиддиятли ҳолатлар кенг қамровли архив манбаларига таянган ҳолда ёритилади. Россиянинг очарчилик туфайли эвакуация қилинган болаларига Туркистонда кўрсатилган меҳр-мурувват, бағрикенглик намуналари атрофлича, холисона ёритилади. Мазкур китоб ўз мазмуни ва моҳиятига кўра олий ўқув юрти талабалари, тадқиқотчилар ва умуман Ватанимиз тарихига бефарқ бўлмаган кенг қамровли китобхонлар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

**Р. Ҳ. Муртазаева, тарих фанлари доктори,
профессор**

Такризчилар:

**С. С. Аъзамхўжаев, тарих фанлари доктори,
профессор**

А. А. Исоқбоев, тарих фанлари номзоди

Наманган Давлат уииверситети Илмий Кенгаши-
нинг 2010 йил 2 июндаги 10 - соили йиғилиши қарорига
биноан нашрга тавсия этилган

*Фарзандлари камолига замин
яратган, онажоним Рислигойим
Валихонбой қизининг порлоқ
хотираларига бағишлайман.*

К И Р И Ш

XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий аҳвол Россия ва унинг мустамлака ўлкаларида, хусусан Туркистонда ҳам муҳим ва айна пайтда зиддиятли из қолдирди. Совет ҳокимияти ҳукмронлиги йилларида миллатлараро муносабатлардаги жараёнлар асосан бир томонлама, яъни рус халқининг бошқа миллатларга «қардошларча, беғараз ёрдами»ни таъкидлашга қаратилди. Ўзаро муносабатлар бир томонлама бўлмай, миллатлараро муносабатлардаги мураккабликлар, Туркистон халқларининг ҳам Россиянинг очарчилик азобини тортаётган аҳолисига кўрсатган меҳр-муруввати, ўз ризқу рўзини, уйини, керак бўлса, кийим-кечагини ҳам биргаликда баҳам кўргани тўғрисида ёзиш ва хаттоки оғзаки эътироф этиш имконияти бўлмади.

Мустақиллик шарофати билан тарихга ва унинг талқинига бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Эндиликда тарихни мафкуравий тазйиқлардан холи тарзда, тарихий манбаларни чуқур ўрганиб, қиёсий таҳлиллар асосида илмий муомалага киритиб, ҳолисона ёритиш имконияти туғилди. Тарихий воқеаларга бериладиган баҳо ҳам ҳужжатларга таянган ҳолда ўзининг ҳолисона талқини эга бўлди. Бу борада Туркистон ва Россия халқлари ўртасидаги муносабатлар ҳам бир томонлама, яъни Марказдангина

Туркистонга ёрдам берилмай, аксинча Туркистондан ҳам Россия халқларига берилган бегараз ёрдамлари тўғрисида рўйи-рост ёзиш имконияти туғилганини эътироф этиш лозим.

Туркистон ва Россия ўртасида муносабатлар тўғрисида совет даврида ёзилган тарихий тадқиқотлар ўзининг бир томонлама, яъни ҳукмрон мафкура талабига мос равишда рус халқининг «байналмилал» ёрдамлари кўкларга кўтариб мақташдангина иборат бўлиб қолганди. Аслида Россия Туркистонда ўзининг ҳарбий-сиёсий, иқтисодий, стратегик манфаатларига эга бўлгани тўғрисида ёзишнинг имкоии бўлмади.

СССР парчаланиб кетгандан кейин тарих ва тарихий воқеаларга ҳолисона ёндашиш имконияти кенгайди. Эндиликда тарих далиллар, тарихий таҳлил ҳамда назарий мушоҳадалар асосида ёзиладиган бўлди. Бу даврда XX аср 20-йиллари бошидаги Туркистон ва Россия ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳарбий муносабатлар ҳам ўзининг ҳолисона талқинига эга бўлиши зарур эди. Чунки совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Туркистон ва Россия ўртасидаги ўзаро муносабатлар жуда оғир, зиддиятли бўлгани тўғрисида, тарихий ҳақиқатни архив манбалари асосида ёритиш ва уни ҳолисона талқин қилиш бугунги куннинг муҳим ва долзарб вазифаларидан биридир. Зеро И.А.Каримов таъкидлаганларидаек «Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ»¹.

Мазкур тадқиқотда Туркистон ва Россия муносабатларидagi мураккабликлар, зиддиятли ҳолатларни, хусусан XX аср 20-йиллари бошларида очарчилик балосидан бола-

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент, «Маънавият», 2008. – Б. 4.

ларни кутқариш йўлида қилнган саъй-ҳаракатларни ўз ичига олади.

Тарихнинг қиска бир даврини ёритиш борасида олиб борилган ушбу тадқиқот орқали Россия ва Туркистондаги очарчилик, бу фожеалар халқасидан болаларни кутқариш, яъни уларни озиқ-овқат билан таъминлаш муаммоси, ҳосилдор деб топилган ҳудудларга, хусусан Туркистонга эвакуацияси, уларни бошпана билан таъминлаш ҳамда реэвакуацияси билан боғлиқ мураккаб жараёнлар очиб берилади. Шунингдек, муаммолар ечимида Туркистон халқларининг бағрикенглиги кенг миқёсдаги архив манбаларини илмий муомалага киритиш орқали асослаб берилади.

Ушбу китоб орқали XX аср 20-йиллари бошларида Россиянинг Волгабўйи, Уралолди ҳудудларида авж олган очарчилик ва бунда болалар очарчилигини бартараф этиш билан боғлиқ чора-тадбирлар Россиянинг Москва, Қозон, Уфа, Самара, Ульяновск, Оренбург шаҳарларидаги ҳамда Ўрта Осиё республикаларининг Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Наманган, Андижон, Бишкек, Ўш, Ашхобод, Душанбе шаҳарларидаги турли архивларда сақланаётган ҳужжатларни илк бор илмий муомалага киритиш, қиёсий таҳлил қилиш орқали ёритиб берилган. Шунингдек, китобда Россиянинг очарчилик ҳудудларидаги болаларни кутқаришда Туркистон, Бухоро республикаларининг иштироки кенг миқёсдаги архив манбалари орқали очиб берилади.

Ушбу тадқиқот орқали тарихни ёритишга ҳолисона ёндашиш зарурлигига эътиборни қаратиш лозимлигини таъкидламоқчимиз. Зеро, нафақат совет даври тарихшунослиги, балки СССР тарқайдан кейинги тарихий тадқиқотлар ҳам ҳамон бир томонлама талқинлардан холи бўла олмаяпти. Масалан, совет даври тарихшунослиги таҳлили шуни кўрсатадики, тарихга оид тадқиқотларда Марказдан

Ўрта Осиё республикаларига берилган ёрдамлар кенг ва атрофлича баён қилиниши керак бўлган. Амалда, истисно тарикасидагина, айрим илмий-тадқиқот ишларида, тарихга оид китобларда бутун бир тадқиқот ёки китобнинг атиги бир-икки саҳифасигина Ўрта Осиё халқларининг Россиянинг очарчилик ҳукм сурган ҳудудларига берган ёрдами эслаб ўтилади¹. Бундан ташқари тарихшунослик таҳлили шуни кўрсатадики, тарихга оид илмий тадқиқотлар, китобларда Ўрта Осиёдан Россия ва унинг субъектларига берилган ёрдамни ёритиш қабул қилинмаган. Бу борада ўз даврининг «обрули» китобларида² ҳам Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги очарчилик сабаб ва оқибатлари кенг ёритилганига қарамасдан, Туркистонга Бошқирдистон, Татаристон, Қозоғистон, Самара ва яна алоҳида Уфа каби ҳудудлар мажбурий тарзда бириктириб қўйилгани, яъни ўша юқорида қайд этилган ҳудудлардаги очларни озик-овқат таъминоти бўйича ўлка масъуллиги ҳамда ўз ҳудудига очларни қабул қилиш мажбурияти бўлганлиги четлаб ўтилади. Аммо айнан шу китобда Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги очарчиликни бартараф этишда Сибир, Украина, Белоруссия, Петроград ва хорижий мамлакатлар ёрдамларини таъкидлаб ўтиш эсдан чиқмайди.

Очарчилик муаммоси бўйича махсус илмий – тадқиқот ишини олиб борган В.И.Белокопытов³ ҳам тарихий ҳақиқатни ёритишдан «ўзини тияди». У ўз илмий ишида Петроград, Владимир, Сибир ҳудудларига Татаристон озик-овқат ёрдами бўйича бириктирилганини қайд этсада, худди

¹ Интернациональное единство трудящихся в защите завоеваний Октября в Средней Азии. Т., Фап, 1988. – С. 188-189; Орошқок Б., Темирходжаев П. Центр – Туркестану. Т., Ўзбекистон, 1989. – С. 84; Интернациональные связи трудящихся Татарии (1917-1980). Документы и материалы. – Казань: Татарское книжное издательство, 1989. – С. 38, 41, 51.

² Всемирная история. VII том. Москва, издательство социально-экономической литературы, 1961. – С. 383-387.

³ Белокопытов В.И. Борьба с голодом и его последствиями в Татарии (1921-1923 гг.): Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань, 1978. – С. 105.

шу муаммо ечими бўйича Татаристонни Туркистонга ҳам бириктирилганлиги, ўлкада минглаб татар, бошқирд, рус, чуваш ва бошқа миллат вакилларига бошпана бериб, уларни боққанлигини «эсдан чиқаради».

Бундан ташқари айрим илмий-тадқиқот ишлари, тарихий асарларда Волгабўйи, Уралолди худудларидаги очарчилик йиллари таҳлил қилиниб, Туркистондаи кўрсатилган ёрдам миқёси ҳамда унииг ахамиятига йўл-йўлакай ва ҳатто атайини пасайтириб ёритилган. Масалан, Г.П.Макарова ўз китобида РСФСР миллатлар иши бўйича халқ комиссарлигининг Волгабўйидаги очарчиликни бартараф этишдаги фаолиятини ёритаркан, бу масала ечимида Ўрта Осиё республикалари иштирокини ҳам эслаб ўтади. Ушбу китобда Г.П.Макарова Россиянинг очарчилик худудларидан эвакуация жараёни тўғрисида тўхталиб, Бошқирдистондан Смоленска 1000 нафар, Петроград губерниясига 38 минг, Чувашиядан Сибирга эса 80 мингга яқин кишини эвакуация қилингани тўғрисида ёзиб, охирида Саратов губерниясидаи атиги «бир неча юз оила Туркистон, Бухоро ва Хива» (таъкид бизники – Р.А.)га¹ эвакуация қилинганлигини қайд этади. Ушбу келтирилган далил орқали очларни кўчириш жараёни асосан Россия губернияларининг ўзигагина бўлган ва уларнинг жуда оз миқдоригина Ўрта Осиё республикаларига эвакуация қилинган, деган хулосага келиш мумкин. Аммо аслида Туркистонга Волгабўйи, Уралолди худудларидан эвакуация қилинганлар миқдори юқорида қайд этилган сонга мутлақо тўғри келмайди.

Тарихга ноҳолис ёндашиш ҳолатлари очарчиликни бевосита бошидан ўтказган худудларда чоп этилган илмий-тадқиқотлар ва ҳужжатлар тўпламида ҳам кўзга ташланади. Масалаи, Куйбишев (ҳозирги Самара), Ульяновск (собик

¹ Қаранг: Макарова Г.П. Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР(1917-1923 гг.) Исторический очерк. -М.: Наука. 1987.- С.126.

Симбирск)да ўз пайтида нашр этилган китобларда ҳам тегишли хуудлардаги озик-овқат такчиллиги сабаблари, миқёси ҳамда оқибатлари тўғрисида жуда кўп маълумотлар, хужжатлар келтирилади¹. СССР тарқалиши арафасида нашрдаи чиккан «История Казани» («Қозон тарихи») китобида ҳам Татаристондаги очарчилик дахшатлари, совет ҳокимияти томонидан очарчиликка қарши курашлар ҳамда Татаристонга Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитаси (БМИҚ) қарорига мувофиқ, «...Владимир, Вятск, Кострома, Смоленск губерниялари ва Украина, Белорусия, Сибир, Петроград»² дан берилган ёрдамлар тўғрисида ёзилган. Шунингдек, Бошқирдистон Мухтор республикаси ўз пайтида озик-овқат ёрдами олиш учун «Ақмола, Семипалатинск, Петроград, Курск ва Смоленск губернияларига, Уфа губернияси эса Екатеринбург, Тюмен, Смоленск ва Курскка бириктириб қўйилган»лиги Уфада нашр этилаётган махсус илмий тадқиқотларда қайд этилади. Аммо юқорида қайд этилган илмий-тадқиқот ишларида Бошқирдистон республикасининг очарчиликка мубтало аҳолисини ҳам озик-овқат билан таъминлаш Туркистон республикаси зиммасига юклаганлиги тўғрисида ҳатто эслатиб ҳам ўтилмайди³. Айни пайтда, юқорида келтирилган китобларда Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларидан Татаристон, Бошқирдистон республикалари аҳолисига кўрсатилган озик-овқат ёрдамлари ҳамда ўлка ўз бағрига минглаб татар, бошқирд, чуваш, рус ва бошқа миллатга оид болаларни, аёл, эркак, кексаларни эвакуация натижасида ҳамда оч-қочоқ сифатида қабул қилгани тўғрисида ҳам ҳеч нарса ёзилмаган.

¹ Няшкин К.Я. Очерки истории Куйбышевской области. -Куйбышев: Кн. изд-во, 1962; Куйбышевская область: Историко-экономический очерк. -Куйбышев, 1977; Очерки истории Ульяновской организации КПСС. -Саратов: Приволжское книжное издательство Ульяновское отделение, 1977.

² История Казани. Вторая книга. - Казань: Татарское книгоиздательство, 1991. - С. 74.

³ Очерки по истории Башкирской АССР. Том II (Советский период), -Уфа: Китап,1960. - С.194.

Ҳолбуки, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларини, хусусан очарчилик даврини махсус даражада ўрганган ва ҳатто у ёки бу тарзда тадқиқ қилганлар бу тўғридаги кўплаб манбаларни четлаб ўтиши мумкин эмасди. Баъзи бир тарихий тадқиқотларда эса очарчиликни бартараф этишда, асосан, Марказ ролини ошириб кўрсатадилар. Мисол учун яна ўша юқорида қайд этилган Г.П.Макарова Волгабўйи, Уралолди худудларидаги очарчилик йилларида асосий ёрдамни Марказ амалга оширганга асосий эътиборни қаратиб, Туркистондан берилган ёрдам ҳам РСФСР ҳукумати топшириғи асосида амалга оширилган деб қайд этади¹.

Россия Федерациясида, хусусан, Волгабўйи, Уралолди худудлари тарихига оид нашр этилган адабиётларда мавзу ёритилишига ҳамон тарихий эскича, бир томонлама ёндашув кўзга ташланмоқда. Масалан, Бошқирдистоннинг совет ҳокимиятининг дастлабки йиллардаги тарихини кенг ёритган С.Ф.Қосимов ўзининг монографиясида² Туркистон билан ўзаро муносабатлардаги харбий-сиёсий, иқтисодий, маданий алоқаларга тўхталмайди. Аммо китобда ўша даврдаги очарчилик сабаблари ва оқибатлари ҳақида фикр юритиб, Россиянинг Петроград, Курск, Тюмень, Смоленск каби губерниялари Бошқирдистонга озик-овқат ёрдамини олиш учун бириктирилганини қайд этади. Айни пайтда С.Ф. Қосимов Туркистон ҳам Бошқирдистон республикасига озик-овқат ёрдами бериш бўйича бириктирилганлиги ҳамда Тошкентда ва кейинроқ Бухоро, Хоразм республикаларнда 1921-1923 йиллари Бошқирдистон МИҚнинг Х.Н.Амиров бошчилигидаги махсус ваколатхонаси фаолият кўрсатгани хусусида маълумотлар берилмаган. Ҳолбуки, Бошқирдистон МИҚнинг қарори асосида 1921 йил августидан

¹ Макарова Г.П. Народный комиссариат по делам национальностей... С.124.

² Қасимов С.Ф. Автономия Башкортостана: становление национальной государственности башкирского народа (1917-1925 гг.). –Уфа: Китап. 1997. - С. 207-209.

Х.Н.Амиров бошчилигида Бошқирдистон МИҚнинг махсус ваколатхонаси Туркистонда ўз фаолиятини бошлашига кўрсатма берилган эди. С.Ф.Қосимов бу китобида Бошқирдистонга Америка ёрдам маъмурияти (АЕМ), Халқаро ишчилар ёрдам қўмитаси ҳамда совет ҳокимияти марказий органлари томонидан кўрсатилган озик-овқат ёрдамлари тўғрисида бир қанча далилларни келтириш билан бирга, Бухоро ва Хоразм республикаларидан берилган ёрдам тўғрисида ҳеч қандай маълумотлар берилмайди.

Тарихни ноҳолис ёритиш йўлида, Россиядаги 1921-1923 йиллари бўлган очарчиликни махсус ўрганган, Р.Давлетшин ҳам қолишмайди. У Россиянинг ҳосилдор губернияларида Бошқирдистоннинг махсус вакиллари ёрдам фаолиятини мувофиқлаштириш билан шуғулланганлигини қайд этади-ю, Бошқирдистон МИҚнинг ваколатхонаси ходимлари Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларида махсус фаолият кўрсатгани тўғрисида ҳатто эслаб ўтишни лозим деб топмайди¹.

Шундай қилиб, Россия Федерациясининг айрим тарихчилари, айниқса, ўз пайтида очарчиликни бошидан ўтказган ҳудудларнинг илмий тақиқотчилари ҳамон тарихий ҳақиқатни четлаб ўтишга интиляптилар. Масалан, Бошқирдистон республикасининг таниқли олими, республиканинг марказий давлат тарихий архивида бир неча йил ишлаган, Бошқирдистон тарихи бўйича хрестоматия тузувчи-муаллифи Ф.Х.Гумеров ўзи таъкидлаб ўтгандек, «очарчилик йилларини майда-чуйдасигача ўрганган»лигига қарамасдан², ўзи тузган китобда Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларидан Бошқирдистонга берилган ёрдамлар тўғрисида бирорта ҳужжат келтиришни ёки эслаб ўтишни мақсадга мувофиқ деб топмайди. Шунингдек, ушбу китобда Туркис-

¹ Давлетшин Р. 1921-1922 йиллардағы асылық // Вағандаш (Уфа), 1997. № 3, - С. 120-124.

² Хрестоматия по истории Башкортостана 1917-2000. Часть II, -Уфа: Китап, 2001. - С. 175, 601.

тон ва Бошқирдистон ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳарбий-сиёсий, маданий-маърифий алоқаларга ҳам ўрин берилмаган.

Тарихни мафқуравий тазйиқлардан холи тарзда ёритиш имконияти Совет Иттифоқи парчалангандан кейин вужудга келди. Ушбу тарихий имкониятдан Ўзбекистонда анчагина тўлақонли фойдаланилаётганига қарамасдан, айти пайтда тарих ва тарихий воқеа-ҳодисаларга ноҳолис ёндашиш Россия Федерациясида давом этмоқда.

Масалан, Туркистон халқларининг Волга бўйидаги очарчиликни бартараф этишда кўрсатган ёрдами мустақиллик йилларида Ўзбекистонда чоп этилган асарларда маълум даражада ёритилган¹. Бундан ташқари ушбу муаммо И.А.Мамада-лиевнинг тадқиқотларида² ҳам ўз аксини топган. Ушбу тадқиқотда биринчи марта Ўзбекистон МДА ва Самарқанд ҳамда Тожикистон Республикасининг Ленин-обод (ҳозирги Сўғд) вилоят давлат архивларидаги фондлар асосида кўрсатилган ёрдам эътироф этилади. И.А.Мамада-лиевнинг тадқиқотида Россиянинг очарчилик ҳукм сурган ҳудудларидан келтирилган болаларга ўлкада кўрсатилган меҳр-мурувват маълум даражада кенг ёритилган. Аммо бу тадқиқот муҳим аҳамиятга молик бўлишига қарамасдан, И.А.Мамадалиев Россия Федерацияси марказидаги ва ўз пайтида очарчилик ҳукм сурган ҳудудлардаги архив манбаларига муурожаат қилмаган. Тадқиқотнинг географик

¹ Набиев Ф.Х. Социальная политика в Туркестане в годы НЭПа. - Самарқанд: Зарафшан, 1995. - С. 71-72; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. -Т.: Шарқ, 2001. -С.491-495; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. -Т.: Шарқ, 2000, -Б.360-361; Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. -Т.: Шарқ, 2001. -Б.251-254.

² Мамадалиев И.А. Помощь Туркестанской АССР голодающему населению Поволжья (1921-1923 гг.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. -Худжанд, 1998; Унинг ўзи. Из истории помощи Туркестанской АССР голодающему населению Поволжья (1921-1923 гг.) Худжанд, 2003.

доираси чекланганлиги туфайли, манбаларни такқослаш, таҳлил қилиш имконияти бўлмаган ва айрим тарихий ноаниқликларга йўл қўйилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, Туркистон ва Россия ўртасидаги муносабатларнинг мураккаб, зиддиятли жараёнларини оч болалар мисолида ёритишга қаратилган мазкур китоб ҳали ёзилиши режалаштирилган, очарчилик мавзуси билан боғлиқ муаммоларни ёритишга қаратилган тадқиқотларнинг дебочаларидаи бири ҳисобланади. Ушбу китобда ўзаро муносабатлардаги жараёнларни кенг қамровли архив манбаларини қиёсий таҳлили орқали ёритилганлиги, ўзбек халқининг яна бир бор болажонлиги, бағрикенглигидан далолат беради. Мазкур тадқиқот Туркистон ҳамда Россия ўртасидаги ўзаро муносабатлар бир томонлама бўлмаганлиги, билъакс икки томонлама ва ҳатто мураккаб, зиддиятли жараёнларни ўз ичига олганлигини кўрсатади. Айни пайтда асосий эътибор Туркистон халқининг бағрикенглигига қаратилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади.

1 боб. БОЛЬШЕВИКЛАРНИ БОЛАЛАР МУАММОСИ ЕЧИМИДАГИ ФАОЛИЯТИ

1.1. Совет ҳокимиятининг болалар муаммоси ечимидаги саъй-ҳаракатлари

Россия империяси ва унинг чекка ўлкаларидаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий аҳвол бир-биридан тубдан фарқ қилмас эди. Чунки Россияниинг ўзи қолок, аграр мамлакатлар қаторида турарди. Боз устига биринчи жаҳон уруши (1914-1918) Россия ва унинг ҳукмронлиги остидаги чекка ўлкаларни янада иқтисодий ботқоққа ҳамда сиёсий бошбошдокликка келтириб қўйди. Чунки бу уруш жуда кўп оилаларни бир-биридан айиришга, чекка ўлкалар иқтисодиётига, қанчадан-қанча кишиларни қурбон бўлишига олиб келди. Натижада минглаб болалар ота-онасиз қолиб, назоратдан четда қолган эдилар. Ота-онасидан айрилган ва айни пайтда назоратдан четда қолган, бир бурда нонини, жулдур кийимини ўзи топишга, иссиқ-совуқларда оч-яланғоч юришга мажбур бўлган болалар бутун мамлакат бўйлаб кезиб юрарди. Амалда болалар тарбияси, улариинг озиқ-овқат таъминоти, кийим-кечаги, бошпанаси «тақдир тақазоси»га қўйиб берилди. Натижада, «ўзинг учун ўл етим» ақидасига риоя қилиш қисматига дучор бўлган болалар бир бурда нон топиш йўлида ҳар қандай жиноятга бош суқиб кўришдан қайтмайдиган бўлиб қолди. Болалар жинояти борган сари кўпайиб борди. Чунки катта ёшдагилар урушда ва айримлар рўзғор ташвишига ўралиб, қолган маълум бир зиёлилар эса «инқилобий ҳаракатлар» билан овора бўлиб, бу амалда болалар масаласини янада долзарб муаммолардан бирига айлантириб борарди.

1917 йилги феврал инқилоби ва октябр давлат тўнтраши Россия ва унинг чекка ўлкаларидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий аҳволни янада мураккаблаштириб

юборди. Жойларда катта ёшдагиларни «инкилобий ҳаракатлар» билан ва ҳокимият учун курашга фаол ўралашиб қолгани амалда болалар муаммосини янада долзарб тарзда кун тартибига кўя бошлади. Совет ҳокимияти олдида большевиклар томонидан қўлга киритилган «инкилобий муваффақиятлар»ни мустаҳкамлаш йўлида янги, «замон руҳига мос» болаларни тарбиялашдек муҳим вазифа турарди. Чунки ўсиб келаётган авлодни «инкилобий рух»да тарбиялаш большевиклар ҳукумати олдидаги муҳим аҳамиятга молик вазифалар қаторига кирар эди. Айнан ўсиб келаётган болалар руҳида «инкилобга содик»ликни шакллантириш учун улар янги ҳокимият «афзаллик»ларини кўриши, болшевиклар ҳокимиятини сақлаб қолиш, ҳимоя қилиш ва керак бўлса шу мақсадда ўз жонини фидо қилишга тайёр бўлиши катта аҳамиятга молик вазифалар қаторида турарди. Аммо октябр тўнтариши (1917) амалда нафақат катта ёшдагилар, балки ўсиб келаётган болаларни ҳам сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш оқибатининг қурбонларига айлантириб қўйди. Умуман олганда, ҳокимият учун кураш болаларни ҳам ўз ҳолига ташлаб қўйилишига, уларни оч-наҳор, бир бурда нон илинжида турли жойларда санғиб юришига олиб келди.

Болалар жинояти борган сари кўпайиб боришида катта ёшдагиларнинг ҳам «хизмати» етарли даражада бўлган. Чунки айнан катта ёшдагилар ўзларининг жиноят кўчаларига болаларни ҳам тортиб, уларни ўғрилик қилишга, йўлтўсарлик билан шуғулланишга ва бошқа ҳуқуқбузарликка ўргатар эдилар. Катта ёшдаги жиноятчиларни қамаш, керак бўлса «инкилоб манфаати» йўлида отиб ташлаш мумкин бўлган ҳолда, жиноятчилик йўлига кирган болаларни бу йўлдан қайтариш, мумкин қадар улардан совет ҳокимияти қурилиши, мустаҳкамланиши манфаатларида фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланар эди. Шунинг

учун ҳам совет ҳокимияти олдида болаларни ҳуқуқбузарликдан қайтариш йўлида катталарга нисбатан олиб бораётган жазо чораларидан кўра бошқачароқ усул қўллашдек муҳим вазифа турарди. Бу йўналишда асосий ролни халқ маорифи комиссарлиги бажариши лозим эди. Шунингдек, бу муаммо ечимида 1918 йилда ташкил топган «Балоғат ёшига етмаган болаларни химоя қилиш комиссияси» зиммасига катта масъулият юкланарди. Аммо совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ҳокимият учун «қизиллар» ва «оқлар» ўртасидаги бошланиб кетган кураш халқ хўжалиги, умуман бошқарув тизимидаги давлат назоратини издан чиқаришга олиб келди. Бу эса ўз навбатида мамлакат ҳаётида кўплаб қийинчиликларга сабаб бўлди. Натижада эркалар кимларнингдир хоҳиш истакларини қондириш учун карама-қарши баррикадаларда жангга киришдилар. Эркаларнинг бир қисми завод - фабрикаларда ишлаш, қишлоқ хўжалиги бўйича экиш, ҳосил ундириш билан шуғулланиш, омов билан ер ҳайдаш ўрнига қўлларига қурол олиб, ўзлари ҳам тўла тасаввур қила олмаган «хаёлий коммунизм», «жахон инкилоби» манфаатлари химоясига киришдилар. Эркаларнинг бошқа бир қисми эса Россия империяси манфаатлари, подшога садоқат руҳида, «йўқсиллар» қўлига ҳокимиятни тутқизмаслик учун курашга бел боғладилар. Амалда бошланган биродаркушлик уруши натижасида большевиклар ҳокимиятни саклаб қолиш, уларга қаршилар эса подшо ҳокимиятини тиклаш йўлида қуролли курашга киришдилар. Россия ва унинг чеккаларидаги ҳокимият учун кураш қолоқ мамлакат иқтисодиётини, ижтимоий-сиёсий аҳволини янада издан чиқишига олиб келди. Охир-оқибат бу каттаю кичиклар, эркага аёллар ва болаларни қурбон бўлиши учун имкон яратди. Россия ва унинг чекка ўлкаларида бошланиб кетган ўзаро урушлар кишиларининг тинқасини қуритиш билан

бирга, болаларни бир бурда нон илинжида кўчаларга олиб чикиб қўйди.

Мамлакатда давом этаётган фуқаролар уруши ва чет эл ҳарбий интервенцияси натижасида, тўла бўлмаган маълумотларга кўра, 4 млн. атрофида болалар нафақат ўз оналарини йўқотдилар, балки улар бошпанасиз, озик-овқатсиз, назорат ва тарбиясиз қолдилар. Совет ҳокимияти раҳбарияти олдида назоратдан четда қолган болаларни ўз қарамоғига олиб тарбиялашдек мураккаб вазифа кўндаланг бўлиб қолди¹.

Совет ҳокимияти болалар жинояти олдини олиш, улар томонидан ҳуқуқбузарликка қарши кураш борасида юкорида таъкидланганидек, 1918 йили «Балоғат ёшига етмаган болаларни ҳимоя қилиш комиссияси»ни тузди ва бу комиссия зиммасига болаларни ҳар томондан қўриқлаш, уларни ўқиши, тарбияси ва «инқилоб манфаатлари» йўлига тайёрлаш вазифаси юклатилди. Ушбу комиссия 1918 йили ташкил топганига қарамасдан, унинг амалий фаолияти чет эл ҳарбий интервенцияси, фуқаролар уруши йилларида маълум даражада суст бўлди. Бунга сабаблар қаторида РСФСР адлия халқ комиссарлиги томонидан 1919 йил 12 декабрида балоғат ёшига етмаган болаларни ҳам жиноий жавобгарликка тортиш ва озодликдан маҳрум қилиш бўйича руҳсат берилганини келтириш мумкин. Совет ҳокимияти ҳукмронлигининг дастлабки йиллари, айниқса 1920 йили, болалар жиноятини олдини олиш бўйича, хусусан янги социалистик жамият қуришга йўналтиришдаги фаолиятларидан бири натижаси сифатида РСФСР халқ маорифи комиссарлиги қошида ташкил топган «Болаликни ҳимоя қилиш бўлими» бўлди. Ушбу бўлим ўз таркиби ва фаолиятига қуйидагиларни олган эди:

¹ Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК (1917-1922 гг.). М., Государственное издательство политической литературы, 1960. - С. 214-215.

- болалар уйи,
- болаларни ҳукуқий ҳимоя қилиш;
- балоғатга етмаганлар билан ишлаш комиссияси;
- болалар милицияси (инспекцияси ҳам);
- болаларни қабул қилиш жойи (ҳибсга олиш жойи)¹.

Совет ҳокимияти томонидан қилинган кейинги қарорлардан бири 1920 йил апрелида болаларни ҳукуқий ҳимоя қилиш бўйича «Болалар милицияси»ни ташкил қилиш бўлди. Шунингдек, РСФСР халқ маорифи комиссарлиги қошидаги «Болаликни ҳимоя қилиш бўлими»да алоҳида қабул қилиш пункти ташкил этилиб, унга кичик ва балоғат ёшига етмаганлар, яъни:

- 1) жамият учун хавф туғдиришда ушланганлар;
- 2) тилаичилик, фоҳишабозлик, майда чайқовчилик билан шуғулланувчилар;
- 3) назоратдан четда қолган ва адашиб қолганлар қабул қилинган.

«Болалар милицияси»ни алоҳида ташкил қилишдан мақсад, балоғат ёшига етмаган болаларни катта ёшдаги ҳуқуқбузарларни қабул қилишга мўлжалланган милиция участкаларига юбормасдан алоҳида сақлаш эди. «Болалар милицияси» ходимлари темир йўл станциялари, вокзаллар, бозорлар, чойхона ва ошхоналар, кечки тунаш жойларида мунтазам айланиб юриб, назоратсиз, ҳуқуқбузар, дайди болаларни аниқлаш билан шуғулланганлар. Аммо амалиётда «Болалар милицияси» ўзини окламади, чунки болаларни тарбиялашга жалб қилинганларнинг ўзи, кўп ҳолларда, тарбиядан йироқ эди... Бошқачароқ айтганда, «Болалар уйи» ва қабул пунктларидаги айрим масъул шахсларининг ўзлари томонидан тутиб келтирилган болаларни ўмариш ҳоллари ҳам кузатилган. Бундай аҳволдан чиқиб кетиш йўлида кескин чоралар кўрилмаса, болалар

¹ Портнов В.П. ВЧК 1917-1922, М., «Юридическая литература», 1987. - С. 173.

тарбияси мутлақо назоратсиз ва издан чикиб кетиши турган гап эди. Шунинг учун ҳам 1921 йил январда Бутунроссия марказий ижроия кўмитаси (БМИК) ҳузурида «Болалар ҳаётини яхшилаш комиссияси» тузилди ва унга Бутунроссия фавкулудда комиссияси (ВЧК) раҳбари Ф.Э.Держинский раис этиб тайинланди. Эндиликда болалар тарбияси, назорати билан Бутунроссия фавкулудда комиссиянинг Марказ ва жойлардаги вакиллари бевосита шуғулланадиган бўлди. Фавкулудда комиссия аъзолари яъни чекистлар «Болалар уй»лари, болалар боғчалари, болалар касалхоналари ва санаторийларини, қаровсиз ва назоратдан четда қолган болаларни ҳар томонлама ўрганишга киришдилар¹.

Совет ҳокимияти томондан кўрилган чора-тадбирларга қарамадан, жойларда қаровсиз-назоратсиз болалар сони борган сари кўпайиб бораверди. Ўз навбатида кўрилатган саъй-ҳаракатлар натижаси ўлароқ «Болалар уй»лари, интернатларга йилдан-йилга кўпроқ болаларни жалб этганлиги билан кўзга ташланади. Расмий маълумотларга кўра, РСФСРдаги «Болалар уй»ларида 1917 йили 30 минг нафар атрофида болалар тарбияланган бўлса, 1918 йили уларнинг сони 75 минг, 1919 йили 125 минг, 1920 йили 400 минг, 1921 йили эса 540 минг нафарни ташкил қилган².

Юқоридаги статистик маълумотлардан кўриниб турибдики, қанчалик совет ҳукуматининг «социалистик тажриба» сиёсати болаларни ўз ота-оналаридан алоҳида бўлиб яшашига олиб келган. Аммо фуқаролар уруши даврида совет ҳокимияти томонидан олиб борилган болаларни ҳимоя қилиш тадбирларини охирига етказиш имконияти бўлмаган. Чунки юқорида қайд этилганидек, болаларни тарбиялашга масъул кишилар ва тарбиячиларнинг маълум

¹ Портнов В.П. ВЧК 1917-1922г , М., «Юридическая литература», 1987. С. 175-176.

² Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК (1917-1922 гг.). М., Государственное издательство политической литературы, 1960. - С 215.

бир қисми маънавий томондан тарбияга муҳтож эдилар. Боз устига уларнинг ўзлари болаларнинг ҳаққига хиёнат қилишдан ҳам тоймаганлар. Бошқачароқ ифодалаганда «тарбиялашга жалб қилинганларнинг ўзлари тарбияга муҳтож эдилар». Аҳвол борган сари оғирлашиб борган. Фуқаролар уруши тугашига келганда мамлакатда бир млн. га яқин болалар ота-оналарини йўқотган, егани нони, кийгани кийими, яшашга бошпанаси йўқ ҳолда кўча-кўйларда санғиб юришга, вокзалларда тунашга, тиламчилик қилишга, кези келган ўғрилиқ, талончилик, қарокчиликдан ҳам тоймасликка борар эдилар. Шундай қилиб, болалар тарбияси амалда деярли издан чиккан эди.

Ана шундай оч-наҳор болалар тақдирини Россиянинг марказий губернияларида, хусусан Петроград ва Москвада ҳам аянчли аҳволда эди. «Инқилобий ўзгаришлар» нафакат чекка губерниялар, балки марказий шаҳарлардаги болалар тақдирига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмаганди. Бундай аҳвол большевикларни қониқтира олмас эди. Ўз ризқини кўчадан ахтараётган, янги «коммунистик жамият» тўғрисида тушунчага эга бўлмаган оч-наҳор болалар қайси ғоялар остида тарбияланиши мумкин эди? Совет ҳукумати олдида ўз ҳокимиятининг таянчи бўлган болалар тақдирини «социализм манфаат»лари йўлида тарбиялашдек вазифа турар эди. Оч қоринга сингдирилаётган тарбия қутилган натижани бермаслиги аниқ эди. Совет ҳокимияти раҳбарлари олдида тарбияни аввал болаларни тўйғазиш ва кейин уларни янги жамият бунёдкорларига айлантиришдек вазифа турар эди.

Эндиликда очларни тўйғазиш ишида «умумхалқ хашари» ҳам Петроград ва Москва болаларига кўрсатишдан бошланди. Ҳар ҳолда Марказ теваарагидаги оч болаларни боқиш ишига ўзи тўйиб овқат емаётган, бола-чақасини зўрма-зўр боқаётган Туркистон халқи ҳам жалб қилинди.

Аниқроғи Марказнинг Туркистон бошқарув тизимидаги эмиссарлари саъй-ҳаракати туфайли оч ўлқадан «тўқ бўлмаган» Марказ болаларига ёрдам уюштириш бошлаиб кетди. Бу тадбирларни амалда «**Оч ҳолда очларга ёрдам**» дейиш мумкин эди. Аммо бу ёрдам асосан Марказ болаларига қаратилган эди. Марказ болалари манфаати чекка ўлкаларда ҳам тўйиб овқат емаётган болаларга нисбатан юкори кўйилди.

Бошқачароқ айтганда, Марказ ўз манфаати йўлида чекка ўлкаларни ҳам «хизмат»га чорларди. Масалага аниқлик киритадиган бўлсак, Туркистон халқининг ўзи 1917-1919 йиллари дахшатли очарчиликни бошидан ўтказган ва бир млн.дан ортиқ катта-кичик аҳолисидан ажралган бўлишига қарамасдан, «Оренбург тўсиғи»¹ нинг барбод қилиниши билан Марказга ёрдам юбориш бошланиб кетган. Бу ёрдамлар тизимли ва узлуксиз бўлишида Марказнинг Туркистондаги эмиссарлари, хусусан Турккомнссия ҳам катта саъй-ҳаракатлар қилган. Шу мақсадда 1920 йил бошларида Андижондан Москвага 20 вагон гуруч жўнатилиб, «...ноездлар қатновида узилишлар бўлмаса, Андижондан яна 3500 вагон ғалла жўнатилиши мумкин»лиги қайд этилган².

Туркистон озиқ-овқат халқ комиссарлигининг 1920 йил 23 мартада Турккомнссия аъзоси Рудзутака юборган ҳисоботида «... биз томондан Москва болаларини ҳимоя қилиш учун 5 вагон турли мевалар, ширинликлар ва озиқ-овқат маҳсулотларини, 2 вагон кам тузлаиган балиқларни, 1 вагон тузни» юборяпмиз дейилади ва умумий ҳисобдаги озиқ-овқат маҳсулотларидан ташқари «келгусида озиқ-

¹ «Оренбург тўсиғи» агаман Дутовнинг Оренбургни босиб олиши натижасида 1917 йил ноябридан 1918 йил январига қадар, 1918 йил апрелидан 1919 йил сентябригача давом этган. Бу амалда Туркистон ва Россия ўртасидаги темир йўл алоқаларини узиб қўйган. Темир йўл алоқаларининг узилиши амалда иқтисодий алоқаларни издан чиқишига ҳам таъсир кўрсатган.

² Жизнь национальностей (Москва), 11 января 1920 г.

овқат [халқ] комиссарлигининг бундай жўнатиш тадбирлари... имкон қадар кўпроқ бўлиши» қайд этилган¹.

Марказга ёрдам кўрсатиш тадбирлари қаторида Туркистонда ўтказилган хайрия йиғимларини ҳам олишимиз мумкин. Масалан, Қизил-Арвот хотин-қизлар бўлими ташаббуси билан 1920 йил 16 майида Петроград ва Москвадаги оч болаларга ёрдам кўрсатиш учун хайрия спектакли намойиш этилган. Ушбу спектаклдан тушган 126092 рубл Петроград ва Москвадаги очарчилик азобини тортаётган болалар ҳисобига юборилган эди². 1920 йил 8 апрелда Наманган уезд ҳарбий комиссарлиги хизматчилари мажлис ўтказиб, Петроград ва Москванинг оч болалари учун икки кунлик овқат ва бир кунлик иш ҳақларини хайрия қилишга қарор қилганлар³. Бундай тадбирлар Туркистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам амалга оширилган. 1920 йил 27 июнида Туркман вилояти Скобелев посёлкасида ҳам Петроград ва Москвадаги оч болаларга ёрдам уюштириш учун ўқитувчи Рукавцева бошчилигида спектакл қўйилган. Спектакл қўйилган жойнинг кириш томонига «Петроград ва Москванинг очарчиликка учраган болаларига ёрдам спектакли-имкон даражасида хайрия қилинг» деб ёзиб қўйилган эди. Ушбу спектаклдан йиғилган 12235 рубл ҳам Марказнинг оч болалари ихтиёрига юборилган эди⁴. Умуман олганда, Марказдаги болалар аҳволи совет ҳокимияти раҳбариятини ташвишлантирмай иложи йўқ эди. Боз устига 1921 йил бошларидан Волгабўйи, Уралолди ҳудудларида⁵

¹ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 122, оп. 1, д. 103, л. 306.

² Набат революции (Полторацк), 27 июня 1920 г.

³ Наманган вилоят давлат архиви (НВДА), 243-фонд, 1-руйхат, 22-иш, 175-варақ.

⁴ Набат революции (Полторацк), 16 июля 1920 г.

⁵ Бу ҳозирги Россия Федерацияси таркибидаги Бошқирдистои, Татаристон, Чувашия, Удмуртия, Марий Эл республикалари ҳамда Ульяновск (Симбирск), Самара, Оренбург, Пенза, Саратов, Тамбов, Астрахан, Свердловск (Екатеринбург), Перм каби субъектларни ўз ичига олади.

хосил йиғиб олиш муаммоси кўзга ташлана бошлади. Бу ҳам Марказ раҳбариятнинг ташвишлангирмай қўймади. Амалда фуқаролар урушидан кейинги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий аҳвол, қаровсиз қолган болалар шароитини тубдан ўзгартира олмади. Бошланиб кетган даҳшатли очарчилик болалар муаммосини янада долзарброқ кун тартибига қўя бошлади.

Маълумки, очарчилик азоб-уқубатлари аҳолининг нафақат катта ёшдагиларини, балки химояга кўпроқ муҳтож бўлган болаларни ҳам ўз домига тортган эди. Очарчилик йилларига тааллуқли газета-журналлар, варақалар, махсус бюллетенлар ва архив манбаларини таҳлил қиларканмиз, Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги очарчилик каттаю кичикни, химояга муҳтож болалару аёлларни ўз домига тортиб, бир бурда нон учун қанчадан-қанча одамлар, айниқса балоғат ёшига етмаган болаларни турли «жиноий кўчалар»га кириб кетгани турли манбаларда ўз аксини топганини кўришимиз мумкин. Мавжуд манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, очарчилик бошланиши билан ота-оналар ўзларига ва ҳатто фарзандларига ҳам ейишга овқат, кийишга кийим топа олмай қолдилар. Очарчилик йиллари Симбирск, Самара, Қозон, Уфа, Оренбург, Саратов, Стерлитамоқ ва бошқа шаҳарларнинг кўчаларида, айниқса темир йўл станциялари ҳамда вокзалларида, бозорларда тиланчилик қилаётган жулдур кийимли, очликдан зўрға оёғини судраб босаётган болаларни кўшлаб учратиш мумкин эди. Бу бечора ҳол болаларни кўчаларда, вокзал, станция ва бозорларда санқиб юриб ейишга овқат, нон излаб тиланчилик қилиб юришларига ўз боқувчисидан айрилиб қолгани ва ёки ота-онаси бўлса ҳам уларнинг касалмайдлиги, ака-ука, она-сингилларини боқиш илиижида юрганлиги сабаб бўла оларди. Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги очарчилик катта ёшдаги эркак, аёллар каби болаларни ҳам нон тона

олмай илдизпоя, киник, юмронқозик, дарахт пўслоғи, кунжара ҳамда дарахт барги ва илдизларини ҳам истеъмол қилишга мажбур қилган. Қиш яқинлашган сари бу «ноз-неъматлар» ҳам анқонинг уруғи бўлиб борган. Масалан, 1921 йил июлидаёқ очарчилик натижасида Самарада ўт-ўланлар ҳам еб битирилаётганлиги, дехқонлар нон ўрнига еркалампир истеъмол қилишга мажбур бўлаётгани ва «дуб дарахтининг меваси-чўчкаёнғоқ лаззатли таом ҳисобланаётганлиги»¹ қайд этилган эди. Очарчилик қамрови кеигайган сари очлардан юқорида қайд этилганидек, нафақат ўт-ўланлар, кунжара ва илдизпоялар, балки ҳар хил ҳайвонлар, хусусан истеъмолбоп ва истеъмолбоп бўлмаганлари ҳам қочиб қутилмади.

1.2. Очарчилик ҳудудларида болалар аҳволи ва уларнинг эвакуацияси

1921 йил совуқ кузи кириб келиши ва қиш бошланиши билан аҳвол янада аянчли тус олди. Ҳар куни юзлаб, минглаб болалар очликдан, касалликдаи ўла бошлади. 1921 йил кузидаги тўла бўлмаган маълумотларга кўра, 3 ёшдан 15 ёшгача бўлган оч болалар сони 5 млн. 798 мингни ташкил қилган бўлиб, улардан 120 минг нафари ҳосилдор деб топилган ҳудудларга, шунингдек Туркистонга ҳам эвакуация қилиниши кўзда тутилган эди². (1.1. жадвал)

Очарчилик ҳудудларидаги аянчли аҳвол зудлик билан тегишли чора-тадбирлар кўришга ундарди. Болалар ўлимининг борган сари ортиб бориши натижасида Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги раҳбарият амалда Марказ ёрдамидан умидини узди. Шу сабабдан ҳам оч болалар ҳаётини сақлаб қолиш, уларни мумкин қадар озик-

¹ Известия (ТуркЦИК), 27 июля 1921 г.

² Национальный архив Республики Татарстан (НА РТ), ф.Р.4470, оп.-1, д. 6, л. 45 об.

овқат маҳсулотлари билан таъминлаш чораларини Россиянинг очарчилик худудлари томонидан мустақил тарзда излашга киришилди.

Эвакуация қилинадиган болалар тўғрисида маълумот

1.1. жадвал

№	Республика, губерния ва вилоятлар	Оч болалар сони
1	Татаристон	785000
2	Қирғизистон (Қозоғистон)	570000
3	Симбирск	520000
4	Чуваш	200000
5	Бошқирдистон	155000
6	Самара ва Немис коммунаси	78600
7	Умуман Волгабўйидаги оч болалар	5798000
8	Кўчирилиши керак бўлганлар	120000

Шу мақсадда 1921 йил июл ойи бошларида Оренбург ва Самара губернияларидан Тошкентга тегишли равишда Волков ва Краюшкиналар бошчилигида «Болалар ҳаётини яхшилаш комиссияси» вакиллари ташриф буюришди. Улар ўз ташрифида Тошкент Янги шаҳар кенгашининг 1921 йил 18 июлидаги мажлисида қатнашиб, Оренбург, Самара губернияларида ҳукм сураётган очарчилик натижасида, болаларнинг ахvoli тўғрисида маъруза қилдилар ҳамда иқтисодий аҳволдан келиб чиқиб, Волгабўйи аҳолисига ёрдам бериш зарурлигини таъкидладилар. Тошкент Янги шаҳар кенгаши ушбу масала бўйича қабул қилган қарорида «...озик-овқат маҳсулотларини Оренбургдаги, [Самарадаги] очларга етказиш учун... Ягодин, Голушко, Власов, Иван Калугин, Новатов, Кикони ажратади. Юқорида қайд этилган

ўртоклар тегишли ташкилотлардан озик-овқатларни олиб, вагонларга жойлаб Оренбург томон жўнатишсин. Вильгельм ва Ягодинлар Тошкент Янги шаҳар кенгашидан озик-овқат маҳсулотларини етказиш бўйича вакил қилиб Оренбургга юборилсин... Йўлда... қароқчилар борлиги сабабли озик-овқат маҳсулотларини Оренбурггача қуролли соқчилар кузатиб борсин...» дея қайд этилган¹.

Аммо шуни таъкидлаш лозимки, Марказ ҳам Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги очарчиликни бартараф этиш ишларига бефарқлик билан қарамади. Россиянинг марказий губернияларидаги очарчилик балосини бартараф этиш муаммоси большевиклар раҳбариятининг ташвишига яна ташвиш қўшди. Хусусан, БМИҚ раиси М.И. Калинин томонидан Россиянинг ҳосилдор ҳудудларига мурожаати Тошкентда чоп этилаётган «Известия» газетасининг 1921 йил 15 июлида босилиб чикди. Ушбу мурожаатда Россиянинг ҳамма ҳосилдор ҳудудлари Астрахан, Царицин, Саратов, Самара, Симбирск, Уфа губерниялари ва Татаристон, Бошқирдистон республикаларининг очарчилик азобини тортаётган аҳолисига ёрдам қўлини чўзиш зарурлиги қайд этилган эди. Мурожаатда маҳаллий кенгашлар томонидан очликка мубтало болалар, аёллар ва кексаларга зудлик билан ёрдам бериш масаласини кўриб чиқиш зарурлиги қатъият билан талаб қилинган эди².

Шундан кейин Туркистондаги ҳамма жамоат ташкилотлари, ишлаб чиқариш корхоналари Волгабўйи, Уралолди очларига ёрдам масаласини ўтказилаётган ҳар бир мажлис кун тартибига қўйдилар. Шундай мажлислардан бири юкорида қайд этилганидек, Тошкентнинг Янги шаҳар кенгашида 1921 йил 18 июлида бўлиб ўтган эди. Мажлис Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги очарчилик камрови ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони архиви (ЎЗР ПДА), 60-фонд, 1-рўйхат, 1452-иш, 15-варақ.

² Известия (ТуркЦИК), 15 июля 1921 г.

дахшатини муҳокама қилди ва Туркистон МИҚ қошидаги «Болалар ҳаётини яхшилаш марказий комиссияси»га мурожаат қилиб, Россиянинг очарчилик ҳудудларидаги болалардан бир қисмини Туркистон ўз қарамоғига олиши мақсадга мувофиқ деб тонган¹. Айнан ўша куни БМИҚ очларга ёрдам кўрсатиш комиссияси (ОЁ МК) ҳам болаларни Россиянинг очарчилик қамраб олган губерния ва республикаларидан ҳосилдор ҳудудларга эвакуация қилиш тўғрисида қарор қабул қилган эди.

Туркистондаги ҳамма жамоат ташкилотлари, ишлаб чиқариш корхоналари Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги очларга ёрдам масаласини ўтказилаётган ҳар бир мажлис куни тартибига қўйдилар. Туркистон МИҚ ва ХКК 1921 йил 27 июлида БМИҚ томонидан қабул қилинган эвакуация масаласидаги қарорни муҳокама қилиб, ўлка ўз қарамоғига дастлаб 25 мингта болани қабул қилиш имконияти бор деган хулосага келган. Келадиган болаларни мактаб, интернат, «Болалар уйлари»га ва жой етишмаса аҳолининг оилаларига ҳам жойлаштириш зарурлиги таъкидлаб ўтилган². Аммо таъкидлаш жоизки, амалдаги Россиядан болалар эвакуацияси 1921 йил 10 июнидаёқ бошлагани ва дастлабки босқичда 377 нафар бола Туркистонга қабул қилинган эди³. Расман эса, болалар эвакуацияси Туркистонга 1921 йил август ойидан бошланган. Масалан, 1921 йил август ойининг биринчи ярмида Волгабўйидан келтирилган 265 нафар болалар Тошкентдаги интернатларга жойлаштирилган⁴.

Шундай қилиб, расман Россияда болалар эвакуацияси бошланиши билан очарчилик ҳудудларида болаларни бир жойга тўплаш, уларни рўйхатдан ўтказиш, кейин медицина

¹ ЎзР ПДА, 60-фонд, 1-рўйхат, 1452-иш, 15-варақ.

² ЎзР ПДА, 60-фонд, 1-рўйхат, 1452-иш, 15-варақ; Қаранг: Коммуна (Самара), 4 августа 1921 г.; Известия (ТатЦИК), 10 августа 1921 г.

³ Коммуна (Самара), 6 августа 1921 г.

⁴ Известия (ТатЦИК), 7 августа 1921 г.

кўригига тайёрлаш ишлари жуда тез, амалда йўл-йўлакай, пала-партиш равишда бошланиб кетди. Бундай ташкилий ишлар Самара, Симбирск, Қозон, Уфа, Оренбург ва бошқа губернияларда ташкил қилинган Очларга ёрдам (ОЕ) комиссиялари фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлди. Масалан, Татаристон очларга ёрдам марказий комиссияси (ОЕ МК)нинг 1921 йил август ойи бошларидаги мажлисида очарчилик қамрови ва бу борада кўрилатган чора-тадбирлари таҳлил қилинар экан, очлик азобидан биринчи навбатда болалар, аёллар ва кексалар азият чекаётганини таъкидланади. Мажлисида очарчилик азобида «Болалар уйлари» ҳар куни тўлиб бораётгани, 200-250 нафар болани сақлашга мўлжалланган «Болалар уйлари»да уларнинг сони 700-800 нафарга етаётгани қайд этилди. Мажлис қарорнда дастлабки 30 минг нафар бола зудлик билан ҳосилдор деб топилган ҳудудларга, хусусан Туркистонга эвакуация қилиниши кераклиги қайд этилди¹.

Россиянинг айрим республика ва губернияларда болалар эвакуацияси билан боғлиқ муаммолар ҳам туғилган. Масалан, Самара губерниясида болаларни Туркистонга кўчирилишидан аввал уларни тоза кийим ва чойшаб билан таъминлаш зарур бўлиб қолди. Чунки уларни кийимлари юпун ва санитария поездлари (санпоезд)да эса чойшаб етишмас эди. Шунда Самара губернияси халқ маорифи бўлими (ХМБ) Туркистон МИҚ қошидаги очларга ёрдам марказий комиссияси (ОЕ МК)га мурожаат қилиб, эвакуация муносабати билан болаларга чойшаб, ички кийим, кўйлак тикиш учун мануфактурадан ёрдам беришларини

¹ НА РТ, ф. Р.128, оп. 1, д. 127, л.л. 18-19; Генерал Вильсон ўз пайтида 50 минг очликка гирифтор болаларни совет ҳукуматидаги АҚШга юборишларини сўраган. Аммо бу таклифга Сталин шубҳа билан қараб, «муслмон болалар гайридинларга айланиш хавфи» бор дейди. Аслида эса совет ҳокимияти болаларни капиталистлар томонидан боқилиши ва тарбияланишига қарши эди. Қаранг: Менгера А. Сталин вэҳшэтлэрэннэн бер мисал.//Гасырлар авазы- Эхо веков (Қозон), № 3/4, 1999. -С. 119-121.

кўйлак тикиш учун мануфактурадан ёрдам беришларини сўраган. Ўз навбатида шу мақсадда Туркистон республикаси Самарада Туркистонга эвакуация қилинаётган болалар учун 3000 аршии мануфактурани зудлик билан ажратган¹. Таъкидлаш жоизки, тезкорлик билан берилган ёрдам учун Самара губернияси халқ маорифи бўлими қошидаги «Болалар ҳаётини яхшилаш комиссияси» Туркистон МИК қошидаги ОЕ МКга хайрия қилинган 3000 аршии мануфактура учун чуқур миннатдорчилик билдирган².

Мавжуд архив манбалари таҳлили шунини кўрсатадики, уюшган ҳолда болалар эвакуациясига Волгабўйи, Уралолди худудларидаги партия ва совет органлари асосли равишда тайёргарлик кўра олмаганларидек, ўлкага келтирилаётган оч болаларни уй-жой, яъни бошпана, озиқ-овқат, кийим-кечак, стол-стул, кроват билан таъминлаш ишлари Туркистоннинг ўзида ҳам ўлда-жўлда эди. Шунини қайд этиш лозимки, жуда тез ва айни пайтда кўзда тутилганидан анчагина кўп оч болаларни қабул қилиш жараёни Туркистон раҳбариятини ва жойлардаги масъулларни шошириб қўйган. Ҳақиқатан ҳам дастлабки пайтларда Волгабўйи, Уралолди худудларидан келаётган очларни қабул қилиш билан боғлиқ ташкилий масалаларда камчиликлар жуда кўп эди. Хусусан, 1921 йил 30 августдаги маълумотга кўра, оч болаларни қабул қилиш 1-пункти 100 кишига мўлжалланган бўлсада, амалда 150 нафардан ортиқ болалар сақланарди. Боз устига 7 ёшдан 17 ёшгача бўлган ўғил ва қиз болалар учун алоҳида қабул пункти йўқ эди. Келтирилган болалар ичида соғлом ва касаллари бирга яшарди. Ўз навбатида бундай ҳолат оч болалар ичида касаллик кўпайишига олиб келарди³.

¹ Известия (ТуркЦИК), 9 августа 1921 г.

² Известия (ТуркЦИК), 12 августа 1921 г.

³ Ўзбекистон Республикаси марказий давлат архиви (ЎЗР МДА), Р.25-фонд, 1-рўйхат, 681-иш, 129-варақ.

рахбариятига қаратилган. Туркистон халқ маорифи комиссарлиги қошидаги «Вояга етмаганларни ҳукукий ҳимоя қилиш» бўлими томонидан Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МКга 1921 йил 30 августида юборган хатида Тошкент шаҳри халқ маорифи бўлими (ХМБ) бир ой ичида 600 нафардан ортик оч болаларни қабул қилгани, аммо уларни жойлаштириш жуда катта қийинчиликлар туғдиргани, амалдаги ёрдам яхши фикр-мулоҳаза ҳамда курук қарорлардангина иборат бўлиб қолаётгани қайд этилган. Масалан, дастлабки пайтларда Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан келаётган болаларни қабул қилиш бўйича 1-пунктда «стол-стуллар, кроватлар мутлако йўқ эди. Келтирилган болаларга фақат тушлик берилган холос. Ажратилиши лозим бўлганларнинг (озик-овқат, кийим-кечак в.б. – Р.А.) 50 фоизинигина берилган. Бир неча кун ион берилмагани сабабли, болалар ўз эҳтиёжларини бозорда ўғирликлар қилиш орқали қондирганлар. Келтирилган оч болалар баъзан давлатга қарашли буюмларни сотиб, ўзларига озиқ-овқат маҳсулотлари харид қилмоқдалар», дея қайд этилгани ҳолатнинг оғирлигидан далолат беради¹.

Очарчилик даҳшати жойларда кундан-кунга аянчли тус оларди. Бу кулфат Бошқирдистондаги болаларни ҳам четлаб ўтмади. 1921 йил 31 августда Уфа губернияси халқ таълими бўлими болалар ташкилотларида уларнинг озиқ-овқат таъминоти масаласини кўриб, «... очлик оқибатида болалар қўлларига нима тушса шуни емоқдалар... натижада болалар ўртасида касаллар кўп ва ўлаётганлар ҳам кўп фоизни ташкил қилади»², - деб маълумот беради.

Очарчилик ўз домига тортган ҳудудлардаги даҳшатли аҳвол натижасида болалар тўйиб овқат ея олмас ва бу ўз навбатида болаларнинг тўқима аъзоларида модда алмаши-

¹ ЎзР МДА, Р.25-фонд, 1-рўйхат, 681-иш, 129-варақ.

² Центральный государственный исторический архив Республики Башкортостан (ЦГИА РБ), ф. Р.107, оп.1, д.101, л.92.

Очарчилик ўз домига тортган худудлардаги дахшатли аҳвол натижасида болалар тўйиб овқат ея олмас ва бу ўз навбатида болаларнинг тўқима аъзоларида модда алмашинувини бузилишига яъни дистрофия касаллигига олиб келар эди. Очарчилик борган сари минглаб болалар ўртасида ҳар хил касалликлар тарқалишига олиб келди. Касал болалар эса даволаниш имкониятидан деярли маҳрум эдилар. Дахшатли томонларидан яна бири шу эдики, она учун эндигина туғилган чақалоғига сут бера олмаслик, атиги 5-10 йил атрофида яшаб-яшамаган болаларни боқа олмаслик ҳолатлари энг оғир мушкулликлардан бири эди. Аслида ўзи тўйиб овқатланмаган она кўкрагида сут бўлишининг ўзи ҳам амри маҳол эди... Кўкрагида сути йўқ, очлик натижасида оламдан ўтган онани эмиб, тамшанган болаларнинг ўзи қанчадан-қанча эди. Боз устига фарзандларнинг оч-наҳор ҳолатларини кўра-била туриб ёрдам бера олмаслик ҳолати ота-она учун янада аянчлироқ бўлган. Бундан ташқари ҳимояга муҳтож болаларни ўз ота-онаси қарамоғида касалланиши, ўлиши ҳам ота-оналар учун оғир бўлган. Чунки ҳали ҳаётда деярли ҳеч нарсани кўришга улгурмаган фарзандини секин-асталик билан ўлиб бораётганини кузатиб туришдек азоб ота-она учун энг оғир жазолардан бири эди. Шунинг учун бўлса керак, айрим ота-оналар ўз фарзандларига озик-овқат топиб бериш имкониятига эга бўлмаганларидан келиб чиқиб ва ўз болаларининг ўлимини кўрмаслик учун ҳам уларни ўз уйларида ҳайдаб чиқариб, тақдир ҳукмига қўйиб берганликлари тўғрисида маълумотлар бор¹. Очарчилик йилларидаги дахшатли воқеалар таҳлилидан келиб чиқиб шуни қайд этиш мумкинки, айнан ана шу ўз фарзандини ўлимини кўрмаслик учун уларни тақдир дарёсига улоқтирганларнинг аксарияти ўз эътиқодига содиқ, инсофли ота-оналар бўлган дейишга маълум

¹ Известия (ТуркЦИК), 22 января 1922 г.

Ўз фарзандларини тақдир-тақозосига қўйиб, ўз ризқини ўзи топишига йўл қўйиб беравермаганлар...

1921-1924 йиллардаги очарчилик натижасида айрим ота-оналар ўз фарзандларини ейишгача борганликлари тўғрисида газета ва журналларда, архив манбаларда маълумотлар сақланиб қолган. Масалан, Самара губернияси Пугачев уездида истиқомат қилувчи Жигановлар оиласи очликдан ўзларининг вафот этган икки кизларини еганлар¹. Мазкур уезднинг Ломовка қишлоғида яшовчи деҳқон аёл ўз ўғлини сўйиб еган². Шунга ўхшаш фожеа Татаристонда ҳам юз берган. Мензелинск уездида истиқомат қилувчи Цойгелдина Хадича очлик азоб-укубатларига чидай олмай, «...10 ёшли қизини сўйиб еган»³. Бундан кўриниб турибдики, Волгабўйидаги очарчилик мисли кўрилмаган даражада дахшатли бўлиб, одамлар очлик азобидан ақлдан озишга ва ҳатто одамхўрликкача борганлар. Одамхўрлик оммавий тарзда бўлмасада, аммо афсус билан таъкидлаш лозимки, бундай ҳолат истисно тариқасида ҳам бўлмаган. Жумладан, Татаристон вилоят партия кўмитаси ўзининг навбатдаги мажлисида бу муаммони кўриб чиқиб, «... республиканинг айрим ҳудудларида одамхўрлик давом этаётганлигини қоралаб, 1922 йил 20 февралга қадар 12 нафар одам ейилгани, булардан 9 тасида ота-оналар ўз боласини егани ва уч мартасида эса эркаклар ўз хотинларини егани» қайд этилади. Ушбу мажлисда бир аёл (исми шарифи келтирилмаган-Р.А.) фарзандларига емиш учун бирор нарса топиш илинжида уйда 15 ёшли катта ўғлига кичкина 12 ойлик чақалоғини ташлаб тилаичиликка чиқиб кетгани ва уйига қайтиб келганида эса катта ўғли «...12 ойлик чақалоқ-

¹ Центр документации новейшей истории Самарской области (ЦДНИ СО), ф. 1, оп.1, д.1011, л.156

² Коммуна (Самара), 24 февраля 1922 г.

³ Центр хранения и изучения документов новейшей истории Татаристана (ЦХИДНИТ), ф. 15, оп.1, д.483, л.38.

ойлик чақалоғини ташлаб тиланчиликка чиқиб кетгани ва уйига қайтиб келганида эса катта ўғли «...12 ойлик чақалоқни сўйиб еб бўлгани ва унииг бир оёғини товада қовураётганини» ҳам қайд этилган¹. Албатта, ушбу сатрларни ўқиш қанчалик қийин бўлса, бу тўғрида рўйи рост ёзиш ҳам осон эмас... аммо тарих аччиқ ва чучуги билан тарих... тарих сабоқка чорлайдиган фан ва бундан тегишли хулосалар чиқарилади. Чунки инсоният босиб ўтган йўл қандай бўлса ҳам ўрганилиши, таҳлил қилиниши ва тарихий хулосалар чиқарилиши лозим. Зеро тарих кечаги кунни унутмасликка, бугунги кунни қадрига етишга ундайди.

Очарчилик даҳшати шундаи далолат берадики, агар Волгабўйи ва Уралолди ҳудудларида ахвол шундай давом этаверса, унда келажак таянчи бўлмиш болалар қирилиб кетиши муқаррар эди. Совет ҳокимияти раҳбарияти очарчилик ҳудудларидаги одамларни, хусусан биринчи навбатда болаларни ҳосилдор деб топилган ҳудудларга яъни Туркистон, Сибир ва Россиянинг бошқа губернияларига эвакуация қилмасдан илож йўқ деган хулосага келган эди.

Дастлабки пайтларда оч болалар эвакуациясида уларнинг ота-онаси борлиги ёки йўқлиги, оилавий шарт-шароити ҳисобга олинган. Шунинг учун ҳам оч болалар эвакуацияси рўйхатига, дастлабки пайтларда, ота-онаси ёки улардан бири йўқ етимларгина киритилган эди². Масалан, оч болалар эвакуациясида етимларга алоҳида эътибор қаратилиб, уларни Россиядан Туркистонга юбориш мажбурий деб ҳисобланган. Агар оч болалар ота-онаси ёки улардан бири тирик бўлган тақдирда, албатта уларнинг руҳсати ва ёки ўша оч болаланинг розилиғини олиш керак бўлган. Ҳатто бу борада, ота-онаси йўқ етим оч болаларининг эвакуа-

¹ ЦХИДНИТ, ф 15, оп.1, д. 483, л. 38.

² Бу ерда фақатгина расман эвакуация қилинадиганлар назарда тутилган. Аслида оч-қочоқ болалар яъни расман эвакуацияга киритилмаган, хусусан ота-онаси бўлганлари ҳам ҳосилдор ҳудудлардан паноҳ излаган.

цияси амалга ошмай қолса, бунга «Болалар уйи» мудирини жавобгарликка тортиш билан қараш кўзда тутилган¹. Албатта, совет ҳокимияти раҳбарияти олдида қаровсиз қолган болаларни ҳосилдор ҳудудларга эвакуация қилиб, очлик, касаллик ва муқаррар ўлимдан сақлаб қолиш эг муҳим вазифа эди.

Кейинги воқеалар ривожини шуни кўрсатадики, Россиядан эвакуация жараёнида нафақат ота-онаси вафот этган етимлар, балки кейинроқ ота-онаси барҳаёт «тирик етимлар» ҳам Туркистонга келтирилган. Демак эвакуация жараёни ҳам, мавжуд шарт шароитлар туфайли, ўзгариб турган.

Архив манбаларининг шохидлик беришича, очлик азобидан қутулиш учун қишлоқлардаги оилалар ва ҳатто бутун бир қишлоқ аҳли нон, озиқ-овқат излаб турли томонларга жўнаб қолганлар. Айрим ота-оналар ўз фарзандларини биргаликда олиб кетиш имкониятини топа олмай ёки болаларини «ортиқча юк сифатида кўриб, ...уларни очнаҳор ўлимини кўрмаслик учун тақдир ҳукмига»² қўйиб берганлар. Натижада болалар қатталар назорати ва ҳимоясидан четда қолган. Ана шундай ҳимояга муҳтож, тақдир тақозоси билан кўчаларда, бозорларда, темир йўл станцияси ва вокзалларда тиланчилик қилиб, очликдан истеъмол қилишга мумкин ва мумкин бўлмаган нарсаларни еб қун кўраётган болаларни ҳам Туркистон, Сибир ва бошқа ҳудудларга эвакуация қилиниши кўзда тутилган эди. Ўрни келганда шуни айтиб ўтиш керакки, эвакуация қилиш имконияти бўлмаган оч болалар ҳам мумкин қадар назоратга олинган. Бунинг учун очарчилик ҳукм сураётган губернияларда, уездларда «Ўзаро ёрдам қўмита»лари ташкил қилиниб, бу қўмиталар зиммасига аҳоли орасида

¹ ЦГИА РБ, ф.Р. 450, оп. 1, д. 457, л. 67-67 об.

² НА РТ, ф.Р.4470, оп.1, д. 41, л. 3.

очлик азобини тортаётган болалар манзилини аниқлаб, уларни рўйхатдан ўтказиш ва жойларда умумий овқатланиш жойлари ҳамда ошхоналар ташкил қилиш вазифаси юклатилган. Ана шундай «Ўзаро ёрдам қўмита»лари фақатгина Самара уездида 42 волост, 346 та қишлоқ миқёсида фаолият кўрсатган¹.

БМИҚ қошидаги ОЕ МК қарори асосида болалар эвакуацияси очарчилик ҳудудларидаги раҳбариятни зудлик билан ташкилий масалаларни бажаришга ундади. Ўз навбатида Туркистонда ҳам ОЕ МК ва уездлардаги тегишли комиссиялар мактаб ва интернатларни, «Болалар уйлари»ни таъмирлаш ишларига киришдилар. Эвакуация муносабати билан Туркистон МИҚ ва ХКК ҳамда Туркистон КП МК очарчилик ҳудудларидан келадиган болаларни қабул қилиш билан боғлиқ бир неча тадбирларни ишлаб чиқдилар. Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК саъйи-ҳаракати туфайли Тошкент темир йўли йўналишида махсус болаларни қабул қилиш, овқатлантириш пунктларини жорий этилди. Шунингдек, Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ҳамда вилоят, уездлардаги ОЕ комиссиялари таркибида Волгабўйи ва Уралолди ҳудудларидан келган оч болалар масаласи билан шуғулланувчи, хусусан уларни жойлаштириш, кийим-кечак, озиқ-овқат билан таъминлаш муаммоларини ўрганиш ва ҳал этиш учун «Болалар секцияси» ташкил қилинди. Ушбу секция халқ маорифи, хотин-қизлар бўлими, уй-жой бошқармаси, ёшлар, эвакуация, медицина ходимлариини ўз ичига олган эди². Шунингдек, эвакуация тариқасида Туркистонга келтирилган болаларни керакли нарсалар билан таъминлаш ва улар билан боғлиқ ташкилий масалаларни ҳал этиш учун «Болалар ҳаётини яхшилаш комиссияси» ҳам тузилди³. Ушбу комиссия ваколатига келтирилган бола-

¹ Известия (ТатЦИК), 15 октября 1921 г.

² Пролетарий (Самарқанд), 31 июля 1921 г.

³ ЎзР ПДА, 60-фонд, 1-рўйхат, 1436-иш, 41-варақ ва орқаси.

ларни вилоят, уездлардаги интернат, «Болалар уйлари»га ҳамда аҳоли уй-жойларига таркатиш ҳам кирар эди.

Ўрни келганда сал олдинроққа кетиб шуни айтиш мумкинки, эвакуация билан боғлиқ ота-оналарнинг розилиги масаласи болаларни дастлабки жўнатиш пайтлари амалга оширилган бўлсада, 1922 йил бошларидан бундай тартибга амал қилишнинг амалда имконияти бўлмай қолди. Чунки очарчилик ҳудудларида оч болалар сони кундан-кунга кўпайиб борар ва бу ҳолат эвакуация билан боғлиқ ҳар қандай назоратни издан чиқариб юборган эди. Далилларга мурожаат қиладиган бўлсак, биргина Бошқир-дистонда 1921 йил 15 июлида расман 99604 нафар оч болалар рўйхатга олинган бўлса, уларнинг сони айни шу йил 1 декабрда 265520 нафарга ва яна орадан атиги бир ой ўтиб яъни 1922 йил 1 январда эса 500144 нафарга етган¹. Агар юкоридаги далилларни бутун Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги очарчилик губерния ва республикалари миқёсида оладиган бўлсак, аҳвол янада аянчлироқ бўлгани кўзга ташланади.

Кундан-кунга кўпайиб бораётган оч болаларнинг эвакуацияси шу даражада пала-партишлик, тартибсизликларни вужудга келтирдик, охир-оқибатда эвакуация қилинаётган болаларни ота-онаси ёки ўзининг розилигисиз, ҳатто қариндошларининг хабарисиз ҳам амалга оширилди. Боз устига эвакуация масъуллари Туркистонга кетаётган болаларни бош-оёқ кийим билан таъминлашни кўп ҳолларда «эсдан чиқарганлар». Аниқорғи эвакуация ишлари билан шуғулланаётган масъуллар ихтиёрида ҳамма вақт ҳам кўча-кўйдан тутиб келтирилган оч болаларни кийинтириб жўнатиш имконияти бўлавермаган. Эвакуация масъуллари, мумкин қадар тезроқ, оч болаларни вагонларга жойлаштириб, (амалда тиқиштириб,-Р.А.) муқаррар ўлим кутаётган

¹ ЦГИА РБ, ф.Р.99, оп. 1, д. 5, л.л. 19, 26; ф.Р.629, оп. 1, д.472, л. 17.

очарчилик ҳудудларидан «ҳосилдор, иссиқ» деб топилган Туркистонга жўнатиш ишлари билан шуғулланганлар. Эвакуация билан боғлиқ бундай тартибсизликлар нафақат 1921 йили, балки 1922 йили ҳам давом этаверган. Масалан, ўз пайтида эвакуация билан боғлиқ бундай бошбошдоқлик ҳолатини Оренбург мактабгача тарбия ходимлари ўзининг 1922 йил 13 июндаги мажлисида махсус кўриб чиқишга мажбур бўлган эди¹.

Болаларни эвакуация қилиш масалалари билан асосан маҳаллий халқ маорифи бўлими (ХМБ) ва унинг махсус вакили шуғулланган. Махсус вакил тегишли соғлиқни сақлаш бўлими ходимлари билан эвакуация қилиниши лозим эди. Хусусан, эвакуация қилинадиган болаларни медицина кўригидан ўтказиш ва санитария жихатдан тайёрлаши керак бўлган. Болаларни медицина кўригидаи ўтказилишида уч гуруҳ, яъни соғлом, носоғлом, аммо юқумли касалликка чалинмаганлар ва юқумли касалликка дучор бўлганларга бўлинган. Дастлабки иккита гуруҳга тааллуқлилар эвакуация қилиниши кўзда тутилиб, айти пайтда касал аммо юқумли касалликка чалинмаган болаларни алоҳида вагонларга жойлаштирилиши шарт эди. Шунингдек, у ёки бу ташкилотлардан эвакуация қилинишида болаларни жўнатишдан аввал икки ҳафталик карантиндан ўтказилган. Эвакуация қилиниши лозим бўлган болаларни ювинтириш, кийим-бошини алмаштириш, сочи-ни олдириш кўзда тутилган эди². Бундай тартиб ҳам узок давом этмаган. Кейинчалик Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги оч болаларни амалда касал-соғлигига қарамай оммавий эвакуация қилиш бошланган. Масалан, Бошқир-дистондаги болаларни эвакуация қилишдан аввал уларни тегишли «Болалар уйлари»га тўпланган. Шунини таъкидлаш

¹ Государственный архив Оренбургской области (ГАОО), ф. 450, оп. 1, д. 138, л.л. 33-33 об.

² ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д. 457, л. 81.

лозимки, кўп ҳолларда «Болалар уйлари» ва қабул пунктлари намлигидан деворларини пўпанак босиб кетган эди. Келтирилган болаларнинг аксарияти ўз ота-онасини йўқотган, кир-чир, юпун кийинган ҳолда кўча-кўйдан йиғиштириб келинар эди. Уларнинг кўпчилиги шу аҳволда нолда ухларди. Аҳвол ночорлиги туфайли, аксарият ҳолларда болалар учун тоза ички кийим, чойшаб тўғрисида ўйлаб ҳам бўлмасди. Шунингдек, ота-оналари томонидан олиб келиб топширилган болаларнинг аҳволи, хусусан уларнинг кийим-кечаги, озодалиги ҳам кўчадан тутиб келинганлардан қолишмасди. Яна шуниси борки, уларнинг бир қисми терлама, дизентерия, вабо, қичима касалликларига йўлиққан бўлиб, деярли ҳаммаси шилпиқлик¹ юқумли касалига мубтало бўлган эди. Боз устига соғ ва касал болаларнинг бир хонада истиқомат қилишлари кундан-кунга касаллар сонини кўпайишига олиб келар эди. Мавжуд «Болалар уйи» ва қабул пунктлари амалда «қўйхоналарга ўхшар эди»².

Бошқирдистондаги болалар касаллиги ва ўлим даражаси кўпайиши нафақат юқорида қайд этилган сабабларга кўра, балки совет ҳокимияти масъул ходимларининг масъулиятсизлиги туфайли ҳам юзага келган. Масалан, Стерлитомок шаҳрининг Тифлиси кўчасида жойлашган «Болалар уйи» раҳбари (исми шарифи келтирилмаган-Р.А.) масъулиятсизлиги туфайли ташқарида 26-27^о совуқ бўлгани ҳолда, болалар ётган хонанинг ойнаклари йўқ бўлган. Аммо айнан шу «Болалар уйи»да бошқа бир зал бўлганки, бу расман «Болалар уйининг зали» деб номланган ва курук, ойнаклари бутун бўлса-да, аслида «меҳмон»лар учун

¹ Шилпиқлик – кўз жидди ҳамиша қизариб, ёшланиб турадиган юқумли касаллик. Шу касалликка йўлиққанлар кўзидан тўхтовсиз оқадиган йирингли ёш. Қараиғ: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 4-жилд. Тошкент. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. - Б. 571.

² ЦГИА РБ, ф. Р.629, он.1, д.472, л.38.

мўлжалланган эди. Кўриниб турибдики, «Болалар уйи» раҳбари юқоридан келадиган «меҳмонлар» манфаатини деб, болалар тақдирига бефарқлик билан қараган¹.

Юқорида келтирилган мисоллар Бошқирдистон республикасига тааллуқли бўлишига қарамасдан, аслида Россиянинг бошқа очарчилик ҳудудларидаги болалар аҳволи ҳам бундан яхшироқ эмасди. Шундай қилиб, Туркистонга келтирилаётган болалар аҳволи жуда ачинарли бўлган. Болалар тўйиб овқат емаганидан этлари суягига ёпишиб қолган, кийимлари бор-йўқ ҳолатда яъни жуда юпун ва хатто кўпларида оёқ кийими ҳам йўқ эди. Қайд этгаимиздек, Россиянинг очарчилик ҳудудларидаги соғлиқни сақлаш бўлими ходимлари болаларни эвакуация қилишдан аввал уларни обдон текшириши, касаллиги ёки саломатлигини аниқлаши лозим эди. Аммо ҳамма вақт ҳам Марказнинг очарчилик ҳудудларидан болалар эвакуацияси билан боғлиқ 1921 йил 30 октябрдаги кўрсатмаси тўлақонли бажарилавермаган. Чунки Марказ кўрсатмасини тўла бажариладиган бўлса, унда болаларни жуда кўп қисми очликка мубтало ўз юртларида қолдирилишига тўғри келарди. Ҳолбуки жуда кўп болалар касал, кийим-кечаксиз ҳолатда эдилар. Шунинг учун иложи борича оёғида тура оладиган, юпун бўлса ҳам кийими бор болалар соғлиқни сақлаш кўригидан ўтиб-ўтмай, эвакуация вагонларига тиқиштириб жойлаштирилаверган. Оқибатда эвакуация қилинган касалманд болаларнинг бир қисми Туркистонга етиб келишга улгурмай йўлдаёқ вафот этганлар. Боз устига юқумли касалга чалинган, аммо эвакуация қилинган болалар Туркистонга келгунча шерикларига ҳам ўз касалларидан юқтиришга улгурганлар. Эвакуация қилинаётган болаларга чойшаблар етишмаган тақдирда, санитария поезда (санпоезд) даги чойшаб билан таъминлаingan. Поезд

¹ ЦГИА РБ, ф. Р.629, оп.1, д.472, л.39.

хисобидан берилган чойшаблар ҳамма вақт ҳам ювиб улгурилмагани сабабли, касаллар сони яна орта борган. Очарчилик камровидан келиб чиқиб, эвакуация қилиш эса Марказнинг ҳар қандай кўрсатмасидан кўра муҳимроқ бўлган. Чунки очарчилик йиллари оч болаларни санитария жиҳатдан тўла жавоб берадиган ҳолатга келтириш, очарчилик ҳудудларидаги аҳволдан келиб чиққанда жуда мушкул вазифа эди.

Болалар эвакуациясида очарчилик ҳудудларидаги халқ маорифи бўлими ва ижтимоий тарбия бошқармаси кийимсиз ёки кийими юпун болаларга маълум миқдорда кийим-кечакларни Туркистонга етиб келгунча вақтинча, яъни «ижарага» бериб турган ҳоллари ҳам кузатилган. Ўз навбатида санпоезд билан Туркистонга келган болалардан «ижарада»ги кийим-кечаклар ечиб олинган. Чунки бу кийим-бошлар, «қабул қилинган тартибга кўра», яна Россиянинг очарчилик ҳудудларидан Туркистонга эвакуация қилинаётган юпун кийимли болаларга етказилиши керак эди. Масалан, 1921 йил 12 ноябрида Оренбургдан Туркистонга келаётган 203-эвакуация санитария поездининг кузатувчи-тарбияловчиси Муҳаммадхон Сунчалаевга юпун болалар учун 72 та пальто, 36 жуфт оёқ кийим берилган эди. Албатта, М.Сунчалаев бу иссиқ кийимларни муҳтож болаларга Туркистонга боргунча кийгизиб, кейин яна Оренбургга қайтариши шарт бўлган¹. Демак, Туркистон ўз қарамоғига олган очарчилик болаларини тегишли тарзда кийим-бош билан таъминлаши керак бўлган.

Айтиш жоизки, Туркистон ва Бухоро республикалари нафақат келаётган болаларни кийим-кечак, озиқ-овқат билан таъминлабгина қолмай, балки ўша Россиянинг очарчилик ҳудудларида очлик азобини тортаётган болаларни ҳам таъминотида фаол қатнашган. Ҳатто шундай

¹ ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д. 547, л.л. 23, 81.

ҳоллар бўлганки, Россиянинг очарчилик губерния ва республикаларидан бошқа ҳосилдор деб топилган ҳудудларга юбориладиган оч болалар озиқ-овқат таъминотига ҳам Туркистон ва Бухоро республикалари жалб этилган. Масалан, Россия Федерациясининг Бухородаги Муваққат вакили 1922 йил 21 февралда Бухоро очларга ёрдам комиссияси раҳбариятига қилган мурожаатида, Волгабўйи, Уралолди очларига берилаётган ёрдамлар учун чуқур миннатдорчилик билдиради. Мурожаатда Бухорога 1186-сонли санитария поездида очарчилик ҳудудларидан яна болалар келтирилгани тўғрисида маълумот берилади. Россия Федерациясининг Бухородаги Муваққат вакили мазкур маълумотни бериш билан бирга яна очларга ёрдам комиссиясига ўзига хос илтимосни ҳам кўшиб қўяди, яъни 1186-сонли санитария поезда энди Бухородан Оренбурга қайтишини ва у ердан 800 нафар оч болани Минска етказиши кераклигини қайд этади. Шунинг учун Бухоро очларга ёрдам комиссиясидан ўша 800 нафар оч болаларни Минскка етиб боришига етадиган озиқ-овқат билан ҳам таъминлашда ёрдам беришларини сўрайди¹. Очарчилик йилларидаги яшаш учун курашда турли чора-тадбирлар қатори ҳар хил йўналишдаги муаммолар ва уларнинг ечимида турли ёндашувлар бўлиб турган. Кўриниб турибдики, нафақат келаётган, келтирилиши кўзда тутилган, балки бошқа ҳосилдор ҳудудларга жўнатилаётган оч болалар ҳам Туркистон ва Бухоро республикалари ҳисобига таъминланган. Юқорида келтирилган мисоллардан яна кўриниб турибдики, Тошкентга келтирилган болаларнинг оёқ кийимсиз, бош кийимсиз, юпун қолганларини таъминлаш Туркистон МИҚ ва ХКК зиммасига тушган. Далилларга мурожаат қиладиган бўлсак, Туркистон халқ маорифи комиссарлиги қошида жорий этилган устахоналарда 1921

¹ ЎзР ПДА, 14-фонд, 1-руйхат, 229-иш, 135-варақ.

йил ноябрида келтирилатган болалар учун 1000 та оёк кийими тайёрлашга киришилган¹. Аммо кундан-кунга сони ортиб бораётган болалар эвакуацияси ва у билан боғлиқ муаммоларни ортиб бориши Туркистон раҳбариятини жуда қийин аҳволга солиб қўйган. Чунки Туркистонга келтирилган оч болаларга дастлабки пайтларда озиқ-овқат, кийим-кечак етказиб бериш маълум даражада, кийинчиликлар билан бўлса-да, амалга оширилган. Аммо кейинчалик бундай таъминот жиддий муаммо даражасига етган.

Марказ Волгабўйи, Уралолди худудларидан Туркистонга оч болаларни эвакуация қилиш билан уларнинг таъминотини амалда ўлка раҳбарияти зиммасига юклаб қўйган. Марказнинг оч болалар муаммосини ўзидан соқит қилиши 1921-1922 йилларда яққол кўзга ташланади. Туркистон раҳбарияти томонидан Марказ эътиборини оч болалар учун уй-жой, озиқ-овқат, кийим-кечак ва етарли маблағ йўқлигига бир неча бор қаратилганига қарамасдан, бу муаммо ечимдаги саъй-ҳаракатлар етарли даражада ҳал бўлмади. Масалан, 1921 йил ноябр ойи охирида Москвада очарчиликни бартараф этиш бўйича ўтказилган мажлисда Туркистон вакили ўлкага келтирилган оч болалар аҳволи оғирлиги ва ҳатто таъминотдаги аянчли аҳвол тўғрисида кенг қамровли аянчли маълумотларни берганига қарамасдан, Марказ томонидан ўлкага «тақсимот бўйича ҳеч қандай материаллар, жумладан маблағ» бериш кўзда тутилмай, «худди Москва учун Туркистон мавжуд эмасдек, Туркистонни [озиқ-овқат, маблағ тақсимотида] мутлақо қўшмаганлар»². Ҳақиқатан ҳам Марказ амалий фаолиятида очарчилик худудларига бераётган маблағ, кийим-кечак, ғалладан кўмак қилиш бўйича қилган қарорида Туркистон манфаатлари инкор этилган. Марказ томо-

¹ ЎзР МДА, Р.25-фонд, 1-рўйхат, 718-иш, 904-варак.

² ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-рўйхат, 14-иш, 19-варак.

нидан амалга оширилаётган бундай «муаммоларга кўз юмиш тартиби», охир-окибатда эвакуация қилинаётган болаларни жойлаштириш, саломатлиги, озиқ-овқат таъминоти, кийим-кечаги билаи боғлиқ муаммолар қаторида очкочоқ тариқасида келган болаларни таъминотидаги мураккабликларни янада кучайтирган.

Қайд этилганидек, Россиянинг очарчилик ҳудудларидан болалар эвакуацияси тез ва айни пайтда пала-партиш тарзда амалга ошира бошланган. Дастлабки пайтларда бундай пала-партиш болалар эвакуациясига Туркистонда маълум бир тушунишлар билан ёндашган бўлсалар, яъни келтирилаётган оч болаларни амалда яланг оёқ, юпун кийимда, устки кийим-бошсиз, чойшабсизларининг таъминоти йўлида ҳатти-ҳаракат қилганлар. Куз охирлаб киш келаётгани сабабли ҳамда болалар эвакуацияси сони кўзда тутилганидан бир неча барабар ортиб кетганлиги Туркистонга келтирилаётган болаларни илгаригидек қабул қилишда маълум бир қийинчиликлар туғдира бошлаган. Бу қийинчиликлар келтирилаётган болаларга бош-оёқ кийим, устки иссиқ кийим, чойшаблар билан таъминлашда кўзга ташлана бошлаган. Ҳатто мазкур муаммо Туркистон ОЕ МКнинг 1921 йил 2 декабрида махсус кўриб чиқилган. Ушбу мажлисда БМИҚ эвакуация Москва бюросининг болаларни Туркистонга юбориш билан шуғулланиш бўйича вакили Шпылевни очарчилик ҳудудларидан келтирилаётганлар муаммосига оид маърузасида Москвадаги эвакуация бюросида ўлкага юборилаётган болалар учун «оёқ кийими, ички кийим ва чойшаб, устки кийимлардан катта захираси бор»-дейди¹. Аммо аслида Туркистонга келтирилаётган оч болалар амалда ҳеч қандай кийим-кечак, чойшаблар билан таъминланмай, ўлкага юпун ҳолда келтирилган. Мажлис муҳокамасида «Москва [Туркистонга] юборилаётган [оч]

¹ ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 23-варақ.

болалар [тақдирига] мутлақо бефарқлик билан ендашмоқда. Туркистонда мавжуд бўлган чойшаб, мануфактура, маблағлар... сарф қилиб бўлинди. Ҳозирги вақтда ҳамма маблағлар тугади ва [Туркистон] халқ маорифи комиссарлиги томонидан интернатлардаги оч болалар учун охирги млн. рубл ажратилди» - дейилади¹. Ушбу мажлисда болаларни Туркистонга эвакуацияси масаласи ҳар томонлама муҳокама қилингандан кейин қуйидаги мазмунда қарор қабул қилинган: «БМИҚ қошидаги ОЕ МК ва болалар ҳаётини яхшилаш ҳамда [Россия] халқ маорифи комиссарлиги қошидаги болалар эвак[уация] бюросига мурожаат қилиб, унда Туркистонга юборилаётган болаларни оёқ кийим, чойшаб, кийим-кечак, мануфактура [маҳсулотлари] билан тўла таъминлаган ҳолда юборишларини, акс ҳолда Туркистон [келтирилаётган оч] болаларни қабул қилишдан қатъиян бош тортади»-деб таъкидланади².

Келтирилган далиллардан кўриниб турибдики, Волга-бўйи, Уралолди худудларидан Туркистонга келтирилаётган оч болаларни таъминлаш ҳамма вақт ҳам режали ва марказлашган ҳолда амалга оширилмаган. Россиядан Туркистонга болалар эвакуацияси қанчалик даражада издан чиқиб кетган бўлса, уларнинг озик-овқат таъминотидаги узлуксизлик ҳам барбод бўлган. 1921 йил 12 декабрида болаларни озик-овқат, кийим-кечак таъминотидаги узилишларга тўхталган «Болаларни ҳимоя қилиш комиссияси» раҳбарларидан бири бўлмиш Билик, «ҳозирга қадар ва ҳозир ҳам [болалар] таъминоти тасодифий хусусиятга эга бўлиб, нимаики бўлса хўжалик ва ташкилотлардан ҳаммасини тортиб олинмоқда»³, деган эди. Демак, бундан кўриниб турибдики, марказлашган таъминот амалда йўқ эди. Масалан, Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МКда Тур-

¹ ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-руйхат, 8-иш, 23-варақ.

² ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-руйхат, 8-иш, 23-варақ.

³ ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-руйхат, 14-иш, 18-варақ.

кистон ахолини эвакуация қилиш маркази бошлиғи А.Сушко қилгаи маърузасида ўзи раҳбарлигидаги эвакуация маркази томонидан Россиядан келтирилган очлардан 1921 йил декабрига қадар 32 минг киши ўлкага жойлаштирилганини қайд этиш билан бирга, ўлка озик-овқат халқ комиссарлиги томонидан 1921 йил 1 декабридан очлар учун гўшт, ёғ, сабзавотлар бериш тўхтатилгани ва фақатгина нон, чой, қанд, гугурт ҳамда керосингина берилаётганини таъкидлаган¹.

Мавжуд маълумотлар шуни кўрсатадики, болаларни очарчилик ҳудудларидан эвакуация қилишнинг дастлабки ойларида нафақат очарчилик азобини тортаётган марказий губерниялар вакиллари, балки Туркистон МИҚ қошидаги ОЁ МК вакилларининг ўзлари ҳам Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги болаларни очарчилик балосидан қутқаришда фаол қатнашганлар. Масалан, Фарғона вилояти ОЁ комиссияси вакиллари махсус равишда Россиянинг очарчилик ҳудудларига оч болаларни ўлкага олиб келиш учун борганлар².

Эвакуация муносабати билан РСФСР халқ маорифи комиссарлиги ҳамма очарчилик ҳукм сураётган ҳудудлардаги болаларни жўнатиш билан шуғулланувчи халқ маорифи бўлимларига махсус кўрсатма хати юбориб, унда эвакуация билан боғлиқ қуйидаги вазифаларни талаб қилган:

- очарчилик ҳудудларидан болаларни эвакуация қилиниши муносабати билан тарбиячилар болалар қаерга эвакуация қилинса, ўша ерда тарбия билан шуғулланади ва бутунлай маҳаллий халқ таълими ихтиёрида қолади;

- тарбиячилар ўз вазифаларини виждонан бажармасалар ишдан бўшатилиши мумкин;

¹ ЎзР МДА. Р.22-фонд. 1-рўйхат, 8-иш, 28-варақ ва орқаси.

² Красная Фергана, 28 октября 1921 г.

- эвакуация килинган болаларнинг тарбияловчилари ҳам, мумкин қадар, айнан ўша миллат вакилларидан бўлишлари керак¹.

Марказдан эвакуация жараёни билан боғлиқ берилган мазкур кўрсатма очарчилик ҳудудларидаги болалар ва айни пайтда тарбиячи-ўқитувчилар учун муҳим аҳамият касб этган. Биринчидан, болалар нотаниш кишилар назоратига тушмай, балки ўз тарбиячи-ўқитувчилари қўлида бўлганлар, иккинчидан, тарбиячи-ўқитувчиларнинг ўзи ҳам болалар қатори ҳосилдор ҳудудларга эвакуация қилиниб, очарчилик азоб-укубатларидан қутилиш имкониятига эга бўлганлар. Мавжуд архив маълумотлари шуни кўрсатадики, жойларда оч болаларни Туркистонга эвакуациясида тарбиячи-ўқитувчи бўлиб кетишни хоҳлаганлар кўп бўлган. Масалан, Оренбург халқ таълими бўлимига кўплаб ўқитувчи-тарбиячилар мурожаат қилиб, ўзларини Туркистонга эвакуация қилинаётган болалар билан санитария поездида тарбиячи сифатида юборишларини сўраганлар².

Очарчилик йиллари матбуоти, архив манбалариининг гувоҳлик беришича, оч болалар жойлашган вагонлар эшолон-эшолон бўлиб Тошкентга, пароходларда эса Красноводскка кетма-кет келтирилиб турган. 1921 йил ноябрига қадар Туркистон республикаси ўз қарамоғига очарчилик губернияларидан 66 минг нафар болани қабул қилишга улгурган³. Ҳолбуки Туркистон раҳбарияти ўз пайтида, Россиядан эвакуация қилиниши кўзда тутилган 120 минг боладан 25 минг нафариинигина ўз қарамоғига олиши мумкинлигини билдирган эди. Қолган болалар Сибир, Украина, Смоленск, Курск ва бошқа губернияларга эвакуация қилиниши керак эди. Аммо мавжуд архив манбалари таҳлили шуни кўрсатадики, Марказ кўрсатмасига мувофиқ,

¹ ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д. 457, л. 68.

² ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д. 562, л. 6.

³ Заря (Симбирск), 13 ноября 1921 г.

Туркистон ўз қармоғига имконият даражасидан анчагина кўпроқ болаларни қабул қилишига тўғри келган. Бунга сабаб очарчилик қамровининг кундан-кунга кўпайиб, аҳолининг кенг қатламини ўз домига тортаётгани ва яна Марказ томонидан очларнинг эвакуациясига адолатсиз ёндашув асосидаги тақсимот ҳам кирган. Масалан, бунга сабаб биринчидан, очарчилик қамрови хаддан ташқари кенгайиб кетгани бўлса, иккинчидан, ўлкада озиқ-овқат захирасини «етарли» деб ўйлаб, ўлка зиммасига «очларни боқиш юкини» қўйверган. Бундан ташқари очлар эвакуациясининг дастлабки пайтлариданоқ Марказ учун Туркистон «кулайроқ» бўлган. Масалан, 1921 йил 11 сентябрида Украина МИҚ томонидан Самара, Қозон, Уфа, Симбирск, Царицин, Уральск, Астрахан, Чебоксарга телеграмма юборилиб, унда ўз ҳудудига оч болаларни кўчирилиши жуда тартибсиз, пала-нартишлик, кийим-кечаксиз амалга ошири-лаётганидан қатъиян норозилигини билдирган. Бундай норозиликдан хабар топган БМИҚ ОЁ МК бундан кейин Марказнинг рухсатсиз юқорида қайд этилган губерниялардан Украинага¹ оч болаларни юборишни тақиқлайди². Оқибатда Россиянинг очарчилик ҳудудларидан Украинага юборилиши мумкин бўлган болаларнинг бир қисми Туркистон зиммасига тушган. Чунки Туркистон МИҚ эвакуация жараёнининг дастлабки пайтлари бу масалада ўз норозилигини билдирмай, келтирилаётган болаларни кийим-кечаксиз ҳам ўз бағрига қабул қилаверган. Шундоқ ҳам аянчли кунларни бошидан ўтказаётган очарчилик губерния ва республикаларининг раҳбариятига эътироз билдиришни эса мақсадга мувофиқ эмас деб топган.

¹ 1922 йилдан Туркистон ўз бағрига Украинадан ҳам оч-қочоқларни қабул қила бошлаган. Қаранг: Дорошенко Т.И. Из истории украинцев в Узбекистане /Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар (халқаро конференция материаллари). I қисм. - Т., 2005. -Б. 168.

² НА РТ, ф.Р.4470, он.1 д.6, л.45 об; ЦГИА РБ, ф.Р.107, оп.1, д. 101, л.94.

Натижада оч болаларни Туркистонга эвакуацияси сои жихатдан кўпайиб кетган ва воқеалар ривождаги буидай ўзгариш Туркистон рахбариятини амалда шошириб қўйган. Бошқачароқ айтганда, аслида бу Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ва унинг жойлардаги ОЕ комиссияси вакиллари шошириб қўйган. Чунки кетма-кет келаётган оч болалар оқими кўпайган сари Туркистонда уларни қабул қилиш, кийим-кечак, озиқ-овқат ва бошпана билан таъминлаш имконияти борган сари қисқариб борган. Масалан, 1921 йил ноябрига очарчилик худудларидан келтирилган болалар Ўш шаҳридаги «Болалар уйи» ва интернатларда нон, гўшт билан маълум чекланган миқдорда таъминланган бўлсалар, гуручли овқат, ўрик ва сут маҳсулотлари билан керагича таъминлаш имконияти бўлган эди. Аммо келаётган болалар сони кўпайган сари, уларнинг таъминотида ҳам айрим узилишлар пайдо бўла бошлаган¹.

Келаётган болаларни жойлаш муаммоси Тошкент темир йўлининг очарчилик худудларидан келганлар билан тўлиб кетганидан ва оч болалар жойлашган поезд эшолонларини йўлларда тўхтаб туришга мажбур бўлганидан ҳам билса бўлар эди. Масалан, Туркистон станциясида 1921 йил ноябр ойи охирида *2000 дан ортиқ оч болалар тўпланиб қолган ва улардан ҳар куни ўртача 70 га яқини касалликдан ўларди*². Кўриниб турибдики, Туркистонга эвакуация қилинаётган болалар ахволи шунчалар аянчли тарзда эдики, айрим ҳолларда уларнинг маълум бир қисми Тошкентга етиб келмасдан ўлиб қоларди. Буига оч болаларнинг оғир юқумли касалликларга чалиниб, вагонларда бир-бирига юктиргани, амалда оч-яланғоч бўлиб, ҳолдан тойганини сабаб қилиб кўрсатилган. Масалан, 1921 йил декабри бошларида Бошқирдистоннинг жанубий

¹ Архив Аппарата Президенти Киргизстан (ААП Кирг.), ф.б., оп. 1, д. 74, л.59.

² Известия (ТатЦИК), 30 ноябрь 1921 г.

кантонларидан йиғилган оч бошқирд болаларидан 280 нафари санпоездда Туркистонга жўнатилган бўлса, улардан «80 нафарга яқини йўлда турли касалликлардан вафот этган» эди¹. Оч болалар эвакуацияси билан боғлиқ шунга ўхшаш ҳолат бошқа ҳудудларда ҳам аянчли ҳолда давом этган. Масалан, 1922 йил 3 сентябрида Бошқирдистон МИК қошидаги ОЕ МК раиси Адигамов Россия соғлиқни сақлаш халқ комиссарлигига телеграмма оркали мурожаат қилиб, 81-сонли санпоездда Сибирга эвакуация қилинаётган 455 нафар оч бошқирд болаларини Семипалатинскда ушлаб қолинганини қайд этиб, «болалар орасида юкумли касалликларга чалинганлар кўпайиб бормоқда. [Болаларни] яна ушлаб туриш фалокатга олиб келиб, [бу] ҳамма болаларни ўлими билан тугайди», - деб ўз хавотирини билдиради².

Эвакуация тариқасида келтириляётган оч болаларни жойлаштириш муаммоси борган сари боши берк кўчага кириб бораётганидан Туркистондаги кичик-кичик ҳарбий қисмлар ҳам ўз қарамоғига болаларни боқиш ва тарбиялаш учун ола бошлаган. Шунингдек, айрим оилалар очарчилик ҳудудларидан келган болалардан битта-иккитасини фарзандлари қаторига кўшиб, уларга бошпана бериб, кийим-кечак, озиқ-овқат билан таъминлаганлар.

Марказ томонидан оч болалар ҳаётини сақлаб қолиш энг муҳим вазифалардан бири деб қабул қилинганига қарамасдан аҳвол борган сари мушкуллашиб борди. 1921 йил 4 декабрида келтирилган маълумотга кўра, Волгабўйи, Уралолди ҳудудларининг очарчилик ҳукм сурган губернияларидаги аҳвол борган сари оғирлашиб бораётганлиги, болалар тўйиб овқат емаётганлиги сабабли турли касалликлар келиб чиқиши оқибатида уларнинг ўлими борган сари ортиб, бу ҳолат жойларда 30 фоиздан 70 фоизгача

¹ ЦГИА РБ, ф.Р. 629, оп. 1, д. 478, л. 8.

² ЦГИА РБ, ф.Р. 629, оп. 1, д. 478, л. 4.

борган. Марказ томонидан болаларни сақлаб қолиш учун очарчилик ҳукм сураётган ҳудудларга 6 та «Врач-овқатлантириш пунктлари» юборилиб, бу пунктлар суткасига 14 минг нафар болаларни текширувдан ўтказгаи. Шунингдек, болалар озик-овқати учун жойларга 20 млрд. рубл берилган. Болаларни овқатлантириш учун Россия халқ маорифи комиссарлигига 380 минг паёк берилган. Очарчилик ҳудудларидан 35 минг нафар болалар Туркистон, Сибир каби ҳосилдор деб топилган ҳудудларга эвакуация қилинган. Болалар учун юқорида кўрсатилган даврда 3 млн. аршин мато ажратилган¹. Аммо шунга қарамадан, очарчилик ҳудудларида болалар аҳволи оғирлашиб бораверарди. Масалан, ушбу муаммога оид Самара губерниясидаги аҳволга эътибор қаратилса, губернияда очарчилик ойдан-ойга эмас, балки кундан-кунга кўпроқ аҳолини қамраб оларди. Агар очарчилик йилларидаги статистик маълумотларга мурожаат қилинса, 1921 йил декабрида Самара губерниясида 1 млн. 734000 нафар очлар бўлиб, ундан 1 млн. нафари болаларни ташкил қилган. Орадан бир ой ўтиб, яъни 1922 йил январида Самара губерниясидаги очларнинг умумий сони 2 млн. 430122 нафарни ташкил қилиб, улардан 1 млн. 143889 нафарини болалар ташкил қилган².

Оч болалар сонининг кундан-кунга кўпайиши Оренбург губерниясида ҳам кўзга ташланади. Бу тўғрида архив манбалари гувоҳлик беради. Масалан, 1922 йил январи бошларида 4-сонли «Болалар қабул қилиш пункти»даги оч болалар сони атиги бир ҳафта давомида 1700 нафарга кўпайган. Бу амалда ҳар куни камида оч болалар 200 нафарга кўпайиб бораётганидан далолат бериб, аҳвол янада оғирлашиб бораётганини билдирган. Боз устига Оренбургдаги бошқа «Болаларни қабул қилиш пункт»ларида оч

¹ ЎЗР МДА, Р.25-фонд, 1-руйхат, 718-иш, 980-варақ.

² Деятельность Самарской губернской комиссии помощи голодающим. По отчетам (за декабрь 1921 г. - июнь 1922 г.). Самара. 1922 г.

болаларни қабул қилиш имкониятлари йўқ эди, чунки «болалар ўртасида юқумли касалликлар кеиғ тарқалган эди»¹.

Оч болалар аҳволи Россиянинг бошқа ҳудудларида ҳам оғир эди. Масалан, Татаристонда, 1921 йилги маълумотларга кўра, 1 млн. 304425 нафар оч болалар бўлиб, ундан 8411 нафари Туркистон, Сибир каби хосилдор ҳудудларга эвакуация қилинган. Айни шу пайтда 326166 нафар болалар, бу умумий болалар сонининг 25 фоизига тўғри келади, очарчилик ва бошқа сабабларга кўра ўлган эди. Шундай қилиб, 1922 йил 1 январигача Татаристонда 969908 нафар болалар тирик қолган эди. Тирик қолиб очлик азобини тортаётган болалардан 39097 нафари (3 фоиз) четдан ёрдамсиз яшай оларди. Аммо 360536 нафар оч болалар (38 фоиз) жойларда уюштирилган овқатланиш пунктлари ҳисобига яшарди. Америка ёрдам маъмурияти (АЕМ) – American Relief Administration томонидан 198978 нафар бола, очларга ёрдам комиссиялари орқали 113250 нафар, давлат томонидан 20800 нафар, халқаро ишчилар ёрдами томонидан 14300 нафар, озиқ-овқат паёғи билан 687 нафар, озиқ-овқат поездлари орқали 6000 нафар, маҳаллий маблағлар ҳисобига 221 нафар болалар таъминланган. Айни пайтда ҳар қандай ёрдамдан маҳрум болалар сони 570275 нафарни ташкил қиларди (59 фоиз)².

Юқорида қайд этилган тарихий далиллар шундан далолат берадики, Россиянинг очарчилик ҳудудларидаги болалар аҳволи жуда аянчли ҳолатда эди. Кўриниб турибдики, очарчилик ҳудудларидан эвакуация жараёни узлуксиз давом этаётганига қарамай, жойларда очарчилик қамрови кундаи-кунга ортиб бораверган. Аҳвол шу даражага борганки, Татаристон, Бошқирдистон ва бошқа

¹ ГАОО. ф.Р. 450, оп.1, д. 152, лл. 2-3.

² Жизнь национальностей (Москва), 25 февраля 1922 г.

худудлардан болалар эвакуацияси дастлаб режали тарзда бошланган бўлсада, кўп ўтмай бундай ҳолат амалда назоратдан чиқиб кетган. Айниқса, бундай ҳол Оренбургда яққол кўзга ташланган. Чунки Россия очарчилик худудларидан эвакуациянинг асосий қисми Туркистонга Оренбург орқали ўтган ва шунинг учун ҳам очлар оқими Оренбургнинг темир йўл станциялариини тўлдириб юборган эди. Натижада режали тарзда болалар эвакуациясини амалга ошириш жуда қийин бўлиб қолган. Масалан, ана шундай режасиз Туркистонга қилинаётган эвакуация жараёни тўғрисида Оренбург губернияси халқ маорифи мактабгача тарбия бўлимининг мудир Зорина-Тарасованинг сафар бўйича берган ҳисоботидан ҳам билса бўлади. Ушбу ҳисоботда Туркистонда мавжуд бўлган болалар боғчалари ҳамда у ердаги шарт-шароитлар билан бир қаторда аслида Оренбургдаи болаларни эвакуациясини кутилмагани, аммо унинг сафари давомида 4 та эшолонда болалар Тошкентга етиб келгани қайд этилган ҳамда улардан биттаси Самарқандга жўнатилганлиги ҳам ёзилган эди¹. Бундай кўзда тутилмай, ҳаётга татбиқ этилган мураккаб жараёнларни кўпайиши Марказнинг кўрсатмаси орқали амалга оширилган. Бунга бошқарувдаги тизимнинг ишдан чиққанлиги, бошбошдоқлик, адолатсиз тақсимотлар сабаб бўла оларди.

Умуман олганда, Туркистон республикаси режага мувофиқ қабулдаи бир неча баробар кўп болаларни ўз қарамоғига олиб, уларни боқиш, қийинтириш ва тарбиялаш вазифасини бажарган. Болалар эвакуацияси расман 1921 йил август ойидан 1922 йил ўрталарига қадар амалда узлуксиз давом этган. Эвакуация қилинаётган болалар ёши 3 ёшдан 16 ёшгача бўлганларни ўз ичига олган. Юқорида қайд этилганидек, Туркистонга келтирилган болаларни

¹ Центр документации новейшей истории Оренбургской области (ЦДНИ ОО), ф. Р.166, оп.1, д.1375, л. 22.

хаммаси ҳам очарчилик худудларидан уюшган ҳолда юборилмаган. Ота-онасидан махрум бўлган, губерния очларга ёрдам комиссияси ёки «Болалар уйи»нинг рўйхатидан ўтишга улгурмаганлар келаётган катталар оқимига қўшилиб, ким вагонлар устида ва яна бошқалари темир йўл орқали ва ҳатто пиёда ҳам Туркистон томои йўл олгаилар. Оч-қочоқлар оқимига йўлларда шаҳарма-шаҳар янада кўпроқ болалар, ўрта ёшдагилар қўшилиб борган. Ўз навбатида, уюшмаган ҳолда келаётган оч-қочоқ болаларни қабул қилиш, уларни ҳам рўйхатдан ўтказиш ҳамда интернатларга жойлаштириш Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК зиммасига юклатилган эди. Айни найтда, жойлардаги ОЕ комиссиялари ҳам нафақат уюшган ҳолда эвакуация қилинаётган болаларни, балки оч-қочоқ тариқасида, пиёда, поездларга осилиб, турли йўллар орқали келаётган болаларни ҳам бир жойга тўплаб, медицина кўригидан ўтказиб, интернатларга, «Болалар уйлари»га, аҳоли хонадонларига жойлаштириш, уларнинг саломатлиги, озиқ-овқат таъминоти, чойшаби, уст-бош кийими тўғрисида ҳам ғамхўрлик қилардилар. Аввалдан жойларда уюшган ҳолда ва оч-қочоқ тариқасида келадиган болалар учун алоҳида турар-жойлар ажратилган. Масалан, 1921 йил 13 сентябрида Черняев уезд ОЕ комиссияси ўз қарамоғига 1000 нафар оч болаларни қабул қилишга қарор қилиб, улардан 500 нафари уюшган ҳолда келтириладигаилар ва яна 500 нафари оч-қочоқлар учун ажратиш кўзда тутилган¹. Демак, амалга ошириладиган эвакуация жараёнида уюшган ҳолда келтириладиган болалар қатори, оч-қочоқ тариқасида келаётган болалар учун ҳам бошпана, кийим-кечак, озиқ-овқат ажратиш катта эътиборда бўлган. Чунки борган сари оч-қочоқ болалар соии кўпайиб борган. Масалан, 1922 йил

¹ ЎЗР МДА, 22-фонд, 1-рўйхат, 21-иш, 24-варақ.

январига қадар биргина Фарғона вилоятига 4000 нафар оч-қочоқ келган бўлса, уларнинг 1000 нафари болалар эди¹.

Оч-қочоқ болалар ва уларни Туркистон бўйлаб тарқалиши бошқа вилоят, уездларда ҳам кузатилади. Масалан, 1922 йил март ойи маълумотларига қараганда, Черняев уездидаги интернатда 600 нафар, Высоко кишлоғида эса 120 нафар оч болалар истиқомат қилган. Очарчилик худудларидан келтирилган бошқа болалар, хусусан 15 ёшдан юқори болалар ҳарбий қисмлар қарамоғига берилган бўлиб, улар қизилармиячилар қатори озик-овқат ва кийим-кечак билан таъминланарди. 15 ёшдан кичик келтирилган ёш болалар эса интернатларда сақланиб, улар ҳам асосан ҳарбий қисм озик-овқати таъминотида бириктирилган эди. Аммо Высоко кишлоғидаги аҳвол бир мунча оғирроқ бўлиб, бу ердаги болалар учун кийим-кечак, чойшаб, оёқ кийим таъминотида муаммолар бор эди. Чимкентда оч болалар учун 3 та интернат бўлиб, яна «100 нафар оч болаларни қабул қилишга мўлжалланган [интернат] очиш кўзда тутилган, чунки кейинги пайтларда [оч] болаларнинг катта оқими ўз йўли билан (оч-қочоқларни назарда тутилган – Р.А.) келаётганлиги кузатилмоқда» эди². Айни пайтда Чимкент уезди томонидан яна 700-800 нафар оч болаларни қабул қила олиши мумкин эди. Аммо эндиликда келтириладиган болалар учун кийим-кечак бериш имконияти мутлако йўқ эди³. Расман, яъни уюшган ҳолда ва оч-қочоқ тариқасида Самарқандга келган оч болалар учун фақатгина Самарқанд шаҳрида 23 та интернат очилган бўлиб, унда 2800 нафар очарчилик болалари сақланарди. Айни пайтда Самарқанд уездида 2 та интернат очилиб, унда 200 нафар болалар бор эди⁴. Шунини алоҳида

¹ Пролетарий (Самарқанд) 17 января 1922 г.

² ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-руйхат, 71-иш, 1-варақ.

³ ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-руйхат, 71-иш, 2-варақ.

⁴ Пролетарий (Самарқанд), 12 мая 1922 г.

таъкидлаш жоизки, жойларга келган оч-қочок болаларни жойлаштириш, расман эвакуация қилинганларга нисбатан маълум бир қийинчиликларни ўз ичига оларди. Чунки оч-қочок болалар учун одатда кўзда тутилмаган тарзда, хусусан режадан ташқари уй-жой, озик-овқат ажратиларди. Аммо шуниси борки, ҳар қандай ҳолатда келган оч-қочок болалар ҳам уюшган ҳолда келтирилганлар қатори таъминотда туришлари керак бўлган. Ўз пайтида оч-қочок болалар учун ҳатто Туркистон халқ маорифи комиссарлиги томонидан собиқ «Бадий ўқув юрти» биносини махсус ажратиб қўйилган эди. 1922 йил августида якка ҳолда келган оч-қочок болалардан 430 нафари мазкур ўқув юрти биносига жойлаштирилиб, уларни озик-овқат, кийим-кечак ва чойшаб билан таъминланган¹.

1921 йил охири ва 1922 йил бошларига келганда Туркистонга эвакуация тариқасида келтирилган болалар сони кўпайиб кетди. Эндиликда Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ва унинг вилоят, уезд-шаҳарлардаги ОЕ комиссиялари тегишли тарзда Марказдан оч болалар эвакуацияни тўхтатишни сўраб бир неча бор мурожаат қилган. Аммо БМИҚ қошидаги ОЕ МК бундай сўровларни эътиборга олмаган. Айти пайтда 1922 йил 27 феввалида РКП(б) МК ўзининг кўрсатмасида болаларга ёрдам бериш биринчи навбатда бўлишини уқтириш билан бирга, яна очарчилик ҳудудларидан келаётган болаларни тегишли ташкилотларга бириктириб қўйиш зарурлигини ҳам қайд этган эди². Эвакуация давом этарди... Ҳатто Фарғонанинг ўзида очарчилик бўлаётганига қарамай, бу ерга Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан уюшган ҳолда келтирилаётган очлар оқими тўхтамади. Масалан, 1922 йил май ойида Туркистонга келтирилган 500 та боланинг 50 нафари Андижонга, 100

¹ Известия(ТуркЦИК), 5 септября 1921 г.

² ЎзР ПДА, 60-фонд, 1 -рўйхат, 2148-иш, 4-варақ.

нафари Наманганга, 100 нафари Кўкондаги хусусий хонадонларга, Жалолободга 200 киши, қолганлари эса Скобелев ва Хўжандга жойлаштирилган эди¹.

Эвакуация жараёнини таҳлил қиларканмиз, инсоният канчалик даражада кулфатга қолганини кўз олдимизга келтиришимиз мумкин. Туркистон халқи ўз бағрига Россиядаги очарчилик йиллари нафақат болалар, катта ёшдагиларни, оч-қочокларни, балки давлат томоидаи алоҳида эътиборга молик бўлган, очарчилик азобукубатларини тортаётган минглаб балоғат ёшига етган, аниқроғи 16-19 ёшлик навқирон ёшларни ҳам қабул қилган эди. Чуики айнан ана шу ёшлар совет ҳокимиятининг халқ хўжалигини тиклаш, енгил ва оғир саноатни ривожлантиришда, кишлок хўжалигида унумдорликни оширишда камарбаста бўлишлари лозим эди. Очарчилик бошланган 1921 йил июнь-июль ойларидан Волгабўйи, Уралолди худудларидаги ана шундай чақирув ёшига етганлардан маълум қисмини қизил армия ҳарбий командирлик курсларига ўқиш учун сафарбар қилинди. Бу биринчидан, ёшларни муқаррар очлик ўлиmidан кутқарган бўлса, иккинчидан, улар қизил армия сафида «социализм химояси»га жалб қилинган эдилар. Очларга нон берилгандан кейин улар ана шу нон эвазига жойларда «социализм ғалабаларини» мустаҳкамлашлари керак эди. Аммо кўрилган бу тадбир борган сари ёпирилиб келаётган очлик офати олдида ожизлик қила бошлади. Шундан кейин совет ҳукумати 1921 йил август ойи бошларида чақирув ёшига етган 16-19 ёшли (1902-1904 йилларда туғилган) ларни Татаристон, Бошқирдистон, Самара, Чувашия, Симбирск ва бошқа очарчилик худудларидан оммавий равишда, шошилишч эвакуация қилиш тадбирини ишлаб чиқди. 1921 йил 13 августидан Москвадан РКП(б) МҚ Туркбюроси ва

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 927-иш, 36-варак.

Туркистон МИҚга берилган кўрсатмада «БМИҚ қошидаги ОЕ МК қарорига мувофиқ 100 минг атрофидаги¹ чақирув ёшидаги ёшлар Туркистонга юборилади... Бундан мақсад шуки, оч ёшларни сизнинг республикангизга стихияли-тартибсиз қочишдан сақлаш. ...Очарчиликдан [мамлакатнинг] асосий кадрларини саноат, қишлоқ хўжалиги, Қизил Армия учун асраш...»², - дейилган эди.

Шундай қилиб, Марказ топшириғи бўйича 100 минг нафар балоғат ёшидагиларни Туркистон ўз бағрига олиши керак эди. Шу масала юзасидан Туркистон МИҚ раҳбарияти 1921 йил 13 сентябридаги мажлисида чақирув ёшидагиларни қабул қилишга тайёрлигини билдириб³, дастлабки 10 минг нафар чақирув ёшидагиларни жойлаш ва иш билан таъминлаш муҳим вазифа деб белгилайди⁴.

1921 йил 15 августда Татаристон ҳарбий комиссарлигига Москвадан берилган телеграммада, чақирув ёшидагиларнинг кўчирилиши билан ҳарбий комиссарлик шуғулланишини уқтирилиши билан бирга, улар «... бир йиллик муддат билан қишлоқ хўжалигида ишлаш учун Туркистонга жўнатилади. Чақирув ёшидагилар йўл бўйи ва етиб борган жойларида озиқ-овқат билан таъминланадилар. Очарчилик таназзули тугаши билан ватанларига қайтарилади»⁵, - деб уқтирилган эди. Чақирув ёшидаги йигит-қизларни Туркистонга юбориш дастлабки пайтларда, асосан, уларнинг хоҳиш-истаги билан амалга оширилган

¹ Дастлабки рўйхатга кўра Волгабуйидан 105476 нафар чақирув ёшидаги ёшларни Туркистонга юбориш кўзда тутилган. Қаранг: ЎзР МДА, Р.25 фонд, 1-рўйхат, 48-иш, 509-511 варақлар. Аммо 1921 йил 1 сентябрида Туркистонга юбориладиган чақирув ёшидагилар сонини Марказдан 264 мингга дея белгиланган. Бунга Туркистон ХКК раиси Қ.Отабоев эътироз билдириб, «Туркистонда озиқ-овқат захиралари кўплиги нотўғри» деб, ўлкада кўзда тутилганидан ташқари йигит-қизларни қабул қилиш имконияти йўқлигини билдиради. Қаранг: ЎзР МДА, Р.25 фонд, 1-рўйхат, 483-иш, 507-варақ.

² РГАСПИ, ф. 122, оп.1, д.198, л.3.

³ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 926-иш, 6-варақ орқаси.

⁴ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 926-иш, 55-варақ.

⁵ НА РТ, ф. 592, оп.1, д.839, л.2.

бўлса-да, аммо очарчилик қамрови кенгайиб борган сари Туркистонга боришни тарғиб қилишнинг ҳам ҳожати қолмади. 1921 йил сентябрь ойи бошларида биргина Мензелинск уездидан чақирув ёшидагилардан 561 нафар йигит ва 273 нафар қиз Туркистонга бориш хоҳишини билдирган бўлсалар, сентябрь ойи ўрталарига келганда уларнинг сони 4568 кишини ташкил қилган¹. Чақирув ёшидагилардан хоҳиш билдирганларни Туркистонга 250 кишилик роталарга ажратиб, уларга командир ва сиёсий комиссарлар раҳбар этиб тайинланган эди. Шундай қилиб, зудлик билан бошланган эвакуация натижасида, темир йўл орқали Тошкентга ва сув йўли орқали Красноводскка фақатгина 1921 йил 29 сентябрига қадар юборилган чақирув ёшидагилар қуйидаги тарзда бўлган: (1.2. жадвал)

Чақирув ёшидагиларнинг Туркистонга эвакуацияси тўғрисида маълумот²

1.2. жадвал

№	республика, вилоят ва губерниялар	юборилганлар сони
1	Татаристон	8400
2	Царицин (Волгоград)	6400
3	Астрахань	3900
4	Чуваш Волгабўйи	3600
5	Симбирск	2400
6	Самара	1800
7	Немис коммунаси	1800
8	Мари	300
	жамн	38360

Очарчилик ҳудудларидан келган йигит-қизлар нафақат кишлоқ хўжалигига, балки бошқа соҳаларга ҳам жалб

¹ НА РТ, ф.592, оп.1, д.839, л.л.12-13, 16, 25-26, 29-30, 52-58, 60-67 (биз томонидан ҳисоблаб чиқилган - муаллиф).

² НА РТ, ф.592, оп.1, д.839, л.163 об; Қаранг: ЎзР ПДА, 60-фоцд, 1-руйхат, 1436-иш, 63-варақ; ЎзР МДА, Р.17 фонд, 1-руйхат, 295-иш, 90-варақ.

этилган эди¹. Ҳатто келганларнинг айримлари кейинроқ бутунлай Туркистонда истиқомат қилиш истагини ҳам билдирганлар. Ана шундайлардан бири П.Зорин 1921 йил октябрида Татаристондан Жиззахга кўчирилган эди. П. Зорин 1922 йил 24 апрелида вилоят партия кўмитасига ёзган аризасида Туркистонда яшаб, ўқиш хоҳиши борлигини билдирган². Туркистонга келтирилган йигит-қизларни жойлаштириш, озиқ-овқат, кийим-кечак билан таъминлашда маҳаллий аҳоли фаол қатнашган³.

Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келтирилаётган болаларни темир йўл вокзалларида кутиб олиш ва кейин уларни жойлаштириш билан боғлиқ ташкилий масалалар шуни кўрсатдики, келтирилаётган болаларнинг аксарияти йиртиқ ва кирлигидан яғири чиқиб кетган кийимларда, оёқ ва бош кийимлар ҳам бор-йўқ ҳисобида эди. Чунки юқорида қайд этилганидек, Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан бошланган эвакуацияга биринчи навбатда кўчаларда санғиб, тиланчилик қилиб юрган, очарчилик туфайли ота-онасини йўқотган, бошпанаси йўқлиги сабабли темир йўл станциялари, вокзалларда тунаб юрганларни хоҳиший ва мажбурий тарзда жалб қилинган. Очарчилик ҳудудларидаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий аҳвол ҳам тегишли ОЕ комиссиялари, халқ маорифи бўлимидагиларни мумкин қадар тезроқ ва кўпроқ оч болалардан қутулишга ундарди. Натижада оч, сарсон-саргардон юрган болалар вагонларга тиқиштирилиб Туркистонга келтириларди.

¹ Қаранг: НА РТ, ф. 4034, оп.2, д.4, л. 11; д. 14, л. 271; д. 41, л.71, 78; оп.3, д.10, л.л.3, 28; ф. 15, оп.1, д.889, л. 157, 211.

² Ўзбекистон Республикаси Президент Девони архиви қошидаги Самарқанд вилоят архиви (ЎЗР ПДА қошидаги СВВ), 31 -фонд, 1^а-рўйхат, 576-иш, 38-варақ ва орқаси; Қаранг: Центральный государственный историко-политической документации Республики Татарстана (ЦГА ИПДРТ), ф. 15, оп.1, д.889, л157; д.891, л.211.

³ Наманган вилоят давлат архиви (НВДА), 243-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 1-варақ ва орқаси, 26-варақ.

Туркистон республикаси рахбарияти Россиядан келаётган оч болаларни жойлаш, озик-овқат билан таъминлашгина етарли эмас деб топди. Оч болаларни ювинтириш, мумкин қадар тоза ички ва ташқи кийим бериш, бош-оёқ кийимлари билан таъминлаш ҳам мақсадга мувофиқ деб топилди. Ушбу сабабдан Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК топширигига мувофиқ вилоят, уездлардаги ОЕ комиссиялари зудлик билан келтирилаётган болалар учун жойларда чойшаб тикишга киришилди. Масалан, фақатгина Тошкентда 1921 йил август ойи бошларндаёқ дастлабки келаётган болалар учун 500 та чойшаб ва ёстик жилди тикиш бошлаб юборилган. Бир вақтнинг ўзида Туркистоннинг вилоят ва уездларига келаётган болалар учун оёқ кийим тикишга ҳам киришдилар. Қўқондаги устахоналардан бирида дастлабки 200 та оёқ кийимни очарчилик худудларидан келаётган болаларга тайёрлаб қўйишга киришилган¹. Эвакуация жараёнида боланинг ота-онаси ёки улардан бири бор бўлса, унда уларнинг розилиги орқалигина эвакуация қилиш мумкин эди. Шунингдек, болада ота-она ёки улардан бири бор бўлса-ю, аммо улар фарзандларини эвакуация қилинишига норози бўлса, унда ҳал қилувчи овозни боланинг ўзига ҳавола этилган. Аммо ота-онаси йўқ, мутлақо қаровсиз қолган болалар эвакуация қилиниши шарт эди. Агар етим болалар Туркистонга эвакуациядан қолдирилса, унда ҳамма масъулият «Болалар уйи» мудири зиммасига юклатилиб, уни жавобгарликка тортиш кўзда тутилган эди. Бундан мақсад шу эдики, ота-онасини йўқотган болалар мутлақо назоратдан четда ва ҳеч қандай таъминотсиз қолмаслиги керак эди². Мавжуд расмий маълумотларга кўра, 1921 йил 12 августда Татаристон ОЕ МК Белкин райслигидаги мажлисда 30 минг нафар оч болаларни ҳосили яхши бўлган

¹ Известия(ТуркЦИК), 14 августа 1921 г.;Красная Фергана, 12 августа 1921 г.; Известия(ТатЦИК), 12 августа 1921 г.

² ГАОО, Ф.Р.450, оп. 1, д. 457, л.л. 67-67 об.

худудларга эвакуация қилишга қарор қилган¹. 1921 йил сентябр ойи маълумотларига кўра, Самара губернияси ва Татаристон республикасидан 500 нафар мусулмон (татар, бошқирд вб.) болалар Тошкентга эвакуация қилишга тайёрланган². Умуман олганда, 1921 йил октябрига қадар 12 мииг 275 нафар болалар³, 1921 йил охирига қадар эса 55 мииг 355 нафар болалар уюшган ҳолда ҳосилдор худудларга, хусусан Туркистонга ҳам эвакуация қилинган эди⁴.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида болалар қисматига айланган очарчиликка сабаблар қаторида куйидагиларни таъкидлаш мумкин:

- Россия империясининг узоқ йиллар давомида олиб борган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий сиёсати;

- биринчи жаҳон уруши (1914-1918) оқибатлари, хусусан қишлоқ хўжалиги, саноатдаги талон-тароғлик;

- «инқилобий жараён»лар оқибатида бошқарувдаги бошбошдоқлик;

- қурғоқчилик, табиий шарт-шароитлар;

- ўзаро иқтисодий муносабатларнинг издан чиқиши.

Марказ кўрсатмасига мувофиқ, Волгабўйи, Уралолди худудларидан ҳосилдор деб топилган худудларга, хусусан Туркистонга очлар эвакуацияси ўлка раҳбарияти билан келишилмаган ҳолда, амалда «хоҳиший – мажбурий» тарзда амалга оширилган. Туркистон халқи ўзи тўқ яшамаётганига қарамасдан Россиянинг очарчилик худудларидан юборилаётган очларни қабул қилишга жалб этилган. Бу амалда «Оч ҳолда очларни боқиш чора-тадбирлари» эди. Аммо шунга қарамасдан Туркистон аҳли келтирилаётган очарчилик худудлари болаларига халқимизга хос меҳр-мурувват, бағрикенглик намуналарини кўрсата олган.

II БОБ. РОССИЯ БОЛАЛАРИ ОЧАРЧИЛИГИНИ

¹ ЎзР МДА, Р.25-фонд, 1-руйхат, 718-иш, 980-варақ.

² Коммуна (Самара), 22 сентябре 1921 г.

³ Известия(ТуркЦИК), 31 января 1921 г.

⁴ НАРТ, ф.Р.128, оп. 1Д.27, лл.18-19.

БАРТАРАФ ЭТИШДА ТУРКИСТОИ ИШТИРОКИ

2.1. Очарчилик болаларига Туркистонда берилган ёрдамлар

БМИҚ қошидаги ОЕ МК қарори асосида болалар эвакуацияси очарчилик ҳудудларидаги раҳбариятни зудлик билан ташкилий масалаларни бажаришга ундади. Ўз навбатида Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ва уездлардаги тегишли комиссиялар ҳам зудлик билан мактаб ва интернатларни, «Болалар уйлари»ни таъмирлаш ишларига киришиб кетдилар. Айни пайтда Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ўз фаолияти давомида очарчилик ҳудудларидан уюшган ҳолда ва оч-қочоқ тариқасида келаётганларни қабул қилиш ва жойлаштириш, уларни озиқ-овқат, кийим-кечак таъминоти билан боғлиқ муаммолар ечими билан шуғулланувчи алоҳида «Марказий болалар кичик комиссияси» ва унинг вилоят, уезд-шаҳар, районлардаги бўлимларини ташкил этишни мақсадга мувофиқ деб топди. «Марказий болалар кичик комиссияси»га Билик бошчилик қилиши қайд этилди¹. Ўз фаолиятини бошлаган Туркистон ОЕ МК ҳузуридаги «Марказий болалар кичик комиссияси» вакилларига берилган йўриқномада қуйидагилар ўз аксини топган эди:

1. «Марказий болалар кичик комиссияси» вилоят, уезд-шаҳарларда ҳам ўзининг тегишли комиссияларни ОЕ комиссиялари қошида ташкил этади. Хусусан уезд комиссия таркибига:

а) уезд коммунистик партияси – хотин-қизлар бўлимидан;

б) уезд халқ таълими бўлимидан;

¹ ЎЗР МДА, Р.22-фонд, 1-руйхат, 8-иш, 49-варақ ва орқаси.

в) уезд ёшлар коммунистик ташкилотидан аъзолар киритилади.

2. Дастлабки вазифа – бу шаҳарда «Болаларни қабул қилиш ва тарқатиш бўлими»ни ташкил қилиш ҳисобланади. Ушбу бўлимнинг вазифаси: болаларни жойлаштириш, ювинтириш, керакли кўринишга келтириш, озик-овқат, тоза кийимлар билан таъминлаш ва яшаш шароитини яхшилаш киради.

3. «Болаларни қабул қилиш ва тарқатиш бўлими»дан «Болалар уй»ларига юборилади. Мумкин қадар болаларни ғаллакор посёлка ва совхозларга жойлаштириш керак.

4. Жойларда «Болалар комиссияси»га ёрдам бериш учун фаол кишиларни тарғибот-ташвиқот ишларига жалб қилинади.

5. Посёлкада мажлислар ўтказиб, Волгабўйидаги очарчилик аҳволи ва айниқса оч болаларга ёрдам зарурияти бўйича «Болалар уйи» ташкил этиш ва уларга жойларда ғамхўрлик намуналарини кўрсатишга тарғиб қилинади.

6. Посёлка ва кишлоқларда умумий мажлис ўтказиб, 3-5 кишилик гуруҳлар ташкил қилиш ва жойларда «Болалар ташкилотлари»ни ташкил қилиши керак.

7. Ҳамма иш фуқароларнинг ўзига қўйиб берилиши керак, аммо ҳар ойга маълум бир миқдорда озик-овқатларни болаларга ажратиб туриш зарур.

8. Олиб борилаётган ишлар жанговор ҳолатда бўлиши ва уезддаги ОЕ комиссияси, уезд ижроия қўмитаси, уезд коммунистик партияси билан биргаликда олиб борилиши керак¹.

Шундай қилиб, 1921 йил август ойи биринчи ярмидан Қозон, Симбирск, Самара, Саратов, Уфа, Стерлитамоқ, Оренбург, Саратов ва бошқа худудлардан темир йўл вагонларида ва сув йўли орқали параходларда очлар келтирила

¹ ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 11-варақ.

бошланди. Тез орада очарчилик ҳудудларидан келаётган болаларнинг юпун кийимда, холдан тойган аҳволи, касалмандлиги тўғрисидаги хабар бутун Туркистон бўйлаб тарқалиб кетди. Дастлаб Россиянинг очарчилик ҳудудларидан эвакуация қилинган болаларни Туркистоннинг Фарғона ва Еттисув вилоятларидан ташқари қолган ҳаммасига жойлаштириш кўзда тутилган эди. Аммо кетма-кет эшолонларда келаётган очлар окимининг кўплиги Туркистон раҳбариятининг фикрини ўзгартиришга, яъни уларни Фарғона ва Еттисув вилоятларига ҳам жойлаштириш зарур деган хулосага олиб келди. Келаётган болаларни Туркистоннинг вилоят, уезд-шаҳарларга жойлашуви ва бу жараёнда уларнинг ачинарли аҳволини ўз кўзи билан кўрган диёнатли халқимиз уларга меҳр-мурувват, том маънода бағрикенглик намуналарини кўрсатди. Табиатан болажон ўзбек халқи болалар жойлаштирилган интернат ва «Болалар уйлари»га имкон даражасида кийим-кечак, озиқ-овқат билан ёрдам бериб, бор-будини оч болалар билан баҳам кўрди. Масалан, Наманган уездида очларга хайрия йиғиш 1921 йил 5 августда бошланиб, икки кун ичида озиқ-овқат маҳсулотларидан ташқари 1,5 млн. рублдан ортиқ пул йиғилган бўлса, 11 августга келиб хайрия суммаси 3 млн. рублга етган эди. Шунингдек, Туркистон озиқ-овқат халқ комиссарлиги қошидаги кооперация бирлашмаси ҳам 1 млн. рублни хайрия қилган¹.

1921 йил 26 августда Ўш шаҳрида ҳам очарчилик ҳудудларидан келаётган болаларни қабул қилиш ва уларни жойлаштириш масалалари бўйича фаоллар йиғилиши бўлиб ўтди. Ушбу йиғилиш қароридан Ўш уездидаги интернатлар, болалар боғчаси оч болалар ихтиёрига топширилиши ва уларга ҳар қандай ёрдам беришга тайёр эканликлари

¹ Известия (ТуркЦИК), 11, 14, 17 августа 1921 г.

билдирилган¹. Аммо воқеалар ривожу шуни кўрсатадики, келаётган болалар оқими кўплигидан уларни мавжуд интернатларга, «Болалар уйи»га жойлаштириш имконияти борган сари қисқариб борган. Ўзи оч, юпун кийингаи, касалманд болаларни яна вокзалларда бир неча кунлаб, жой тайёрлангунга қадар қолдириш эса мумкин эмас эди. Аммо айни пайтда Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келаётган болалар оқимининг охири кўринмасди... Эдиликда жойлардаги интернат ва «Болалар уйлари» оч болаларга тўлиб кетди. Мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб, келтирилган оч болаларни айрим ташкилотлар ихтиёрий равишда боқиш ва кийим-кечак билан таъминлаш мажбурияти билан ўз қарамоғига ола бошладилар. Айрим ҳолларда *оч ҳолда очларга хайрия қила* бошладилар. Масалан, Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги очарчиликдан Туркистонга очқочоқ тариқасида келаётган болалар учун Сирдарё вилоятидаги кўплаб интернатларда яшаётган болалар ўзларига тегишли «нонуштани ҳам очқочоқлар учун хайрия қилганлар»². Шунингдек, Тошкент «Металлистлар иттифоқи» ўз аъзоларига ким оилали бўлмаса ёки оиласида фарзандларнинг сони кам бўлса, келаётган оч болалардан биттасини ўз қарамоғларига олиш ва яна уларга устахоналарда ҳунар ўргатиш мажбуриятини юклади³. 1921 йил 13 декабридаги Туркистон ОЕ МК мажлисидаги маълумотга кўра, фақатгина Тошкент ҳарбий гарнизонида Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан келтирилган 200 нафар бола учун алоҳида жой ажратилиб, улар озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминланиб, ҳарбийлар қарамоғига ўтказилган⁴.

¹ Архив Аппарата Президента Киргизстана (ААП Кирг.), ф.6, оп. 1, д. 72 л.л.52, 54; д.74, л.59.

² Пролетарий (Самарқанд), 27 июля 1921 г.

³ Известия (ТуркЦИК), 30 августа 1921 г.

⁴ ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 28-варақ ва орқаси.

Албатта, очарчилик ҳудудларидан келаётган болаларни жойлаштириш ишлари «Марказий болалар кичик комиссияси» орқали амалга оширилган. Болаларни жойлаштириш, хусусан уларни «Болалар уйлари»га, турли ташкилотлар қарамоғига, хонадонларга бериш тартиби ҳам маълум бир тартибларга риоя қилишни талаб қиларди. Туркистон МИК қошидаги ОЕ МК таркибидаги «Марказий болалар кичик комиссияси» Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келтири-лаётган болаларни турли ташкилот ва шахсий хонадонлар қарамоғига бериш мумкин деб топиш борасида қуйидаги тартиботларга риоя қилишни талаб қилган:

- болалар ҳар гал, кимга ёки қайси ташкилотга берилишидан қатъий назар, бу масалага алоҳида эътибор қаратиш зарур;

- болаларни бериш бўйича Туркистон халқ маорифи комиссарлиги ва жойлардаги халқ маорифи бўлими ҳузуридаги «Болаларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш» бўлимлари билан келишиш шарт;

- болаларни ўз қарамоғига олган ташкилот ва шахсий хонадонлар тегишли низом ҳамда декретларга риоя қилиши керак;

- ташкилот ва шахсий хонадонлар ихтиёрига берилган пайтдан бошлаб болаларни давлат ташкилотининг тегишли масъуллари, хусусан инспекторлар томонидан болалар учун оғир ишларга жалб қилмаслик устидан назорат қилиб турадилар¹.

Қатъий талаб бўлишига қарамасдан, оч болаларни Туркистонда нафақат интернатларга, «Болалар уйлари»га, балки шахсий хонадонларга ҳам ола бошлаганлар. Масалан, Полторацкка келтирилган оч болаларни маҳаллий аҳоли, кўпгина ташкилотлар томонидан талашиб-тортишиб, жон-

¹ ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-руйхат, 14-иш, 15-варақ.

диллари билан ўз қарамоғига олинган¹. Аслида бундай Туркистон халқига хос бағрикенглик очарчилик йилларида жуда кўп маротаба учраган. Чунки Волгабўйи, Уралолди худудидан келтириладиган оч болаларнинг аҳволини кўрган халқимиз вакиллари уларнинг тақдирига бефарқ қараб тура олмаган. Ўзбек, туркман, қирғиз, тожик ва бошқа халқлар ўзлари азоб-уқубатли, қийин кунларни бошидан кечириётган, тўйиб овқат емаётган ёки фарзандларини аранг боқаётган ҳолларда ҳам ўз ризқиларини келган оч болалар билан баҳам кўришни афзал кўрганлар. Бу билан очарчилик худудларидан келтирилган болалар аҳволини бир мунча енгиллаштиришга баҳоли қудрат ҳисса кўшгаилар. Ўзбек халқининг ҳақиқий болажонлик намунасини самарқандлик темирчи уста Оғафоров деган кишининг тимсолида ҳам кўриш мумкин. У эвакуация муносабати билан Волгабўйидан Самарқандга келтирилган болалардаги чарчаган, ночор, ҳаётга тўймай, чакнаш ўрнига сўниб бораётган кўзларга қараб, улардан **30 нафарини ўз оиласи қарамоғига олиб**, уларни қийим-кечак, озиқ-овқат, бошпана билан таъминлаган².

Волгабўйи, Уралолди худудларидаги очарчиликни бартараф этиш бўйича Россия Федерацияси губерниялари, республикалар иштироки, аниқроғи минтақалар зиммасига юклатилган вазифалар ҳам турлича эди. Аслида бу табиий, чунки ёрдам кўлами имкон даражасидан келиб чиқиб амалга оширилиши керак эди. Аммо Марказ ҳамма вақт ҳам очарчилик худудларига кўрсатиладиган ёрдамни минтақалар имкониятини тўла ҳисобга олган ҳолда амалга оширмаган. Хусусан, Марказ учун очлар муаммоси мумкин қадар узоқроқда ўз ечимини топиши қулайроқ бўлган. Боз устига қайси «ҳосилдор» худуд ўз зиммасига кўп юкни олса

¹ Пролетарий(Самарқанд), 5 января 1922 г.

² Коммуна (Самара), 24 марта 1922 г.; Известия(ТатЦИК), 25 марта 1922 г.

унга яна бу масалада «имкоият» яратилган. Мавжуд архив манбалари тахлилига кўра, Туркистон зиммасига «юклатилган бурч» яъни ёрдам бериш мнқәси ва ўлкага очлар эвакуация ортиб борган сари, Марказдаи маблағ, кийим-кечак, дори-дармонлар таъминоти камайиб борган. Масалан, «Марказий болалар кичик комиссияси» масъулларидан Радушкевич Москвада чақирилган Бутунроссия очларга ёрдам мажлисида Туркистонга келтирилган оч болалар аҳволи ва бу борадаги муаммолар ҳамда уларинг ечими борасида маъруза қилиб, тегишли таклифлар киритган. Аммо унинг таклифларига эътибор қутилган даражада бўлмади. Туркистонга қайтган Радушкевич ушбу мажлис натижалари бўйича 1921 йил 12 декабрида Тошкентда берган ҳисоботида, БМИҚ қошидаги ОЕ МК ўлкадаги оч болалар аҳволини яхшилаш борасидаги таклифларга яхши эътибор бермаётгани, боз устига Москвадаги комиссия ёрдам кўрсатиш бўйича ҳеч қандай маблағга эга эмаслиги, Марказдаги эвакуация бюроси ҳам очарчилик ҳудудларидан болалар таъминотига тааллуқли маблағи йўқлиги, лекин айни нәйтда «[оч] болаларни таъминламаган ҳолатда, [уларни] эвакуация қилавериши» тўғрисида қайд этади¹.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Туркистондан Волгабўйи, Уралолди очларига ёрдам нафақат болаларни қабул қилишга, балки ҳали Россиядаги очарчилик ҳудудларида эвакуация қилинмаган болаларга ёрдамдан ҳам иборат бўлган. Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК келтириладиган болаларни жойлаштириш ва уларни озиқ-овқат билан таъминлаш билан бирга Россиянинг очарчилик ҳудудларига «Болаларга ёрдам хайрия ҳафталик»лари ўтказишдан ҳам иборат бўлган. Ўтказилган хайрия тadbирларидан тушган озиқ-овқат маҳсулотларини Оренбург, Қозон, Самара, Уфа ва бошқа очарчилик ҳудудларига

¹ ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-рўйхат, 14-иш, 19-варақ.

юборилар эди. Бундай хайрия тадбирларидан ташқари Туркистон МИҚ ва ХКК ўз фондларидан ҳам махсус ёрдамлар уюштирган. Хайриялар тури ва қамровини ўсиб боришида нафақат Марказ кўрсатмаси, балки очарчилик худудларидан махсус юборилган вакилларнинг жойларда берган ахбороти ва унинг натижаси ҳам катта рол ўйнаган. Очарчилик худудларидан Туркистонга махсус ваколат ва мурожаат билан юборилган вакиллар ўз худудларидаги очарчилик қамрови борган сари кенгайиб бораётгани ва натижада одамлар ейишга озиқ-овқат топа олмаётгани тўғрисида республика раҳбариятига ахборот берар эдилар. Албатта, ана шундай ахборотлар Туркистон раҳбариятини бефарқ қолдира олмас эди. Масалан, 1921 йил 8 октябрда Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ўзиинг навбатдаги мажлисида Уфа губерниясининг махсус вакили Алиевнинг Бошқирдистондаги ижтимоий-иктисодий аҳвол, очарчилик қамрови ва оқибатлари тўғрисидаги ахборотини тинглади. Алиев ўзи берган маълумотда очлик азоб-уқубати натижасида болалар қурбон бўлаётганлиги тўғрисида ҳам атрофлича тўхталиб ўтди. Шундан сўнг Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ўз фондидан Уфадаги болаларга озиқ-овқат маҳсулотлари харид қилиш учун 10 млн. рубл нақд пул¹ ажратишга ва 2000 пуд нон ва нон маҳсулотларини Самарқанддан харид қилишга ҳамда хайрия тарзида йиғиб беришга қарор қилган².

Волгабўйи ва Уралолди худудларидан эвакуация қилинаётган болаларни қабул қилиш ва уларни жойлаштириш, кийим-кечак ҳамда озиқ-овқат билан таъминлашда Туркман (Каспийорти) вилоятининг ҳам катта ҳиссаси бор. Туркман вилоятида Россиянинг оч болаларини

¹ Вундай тартибда ажратилган ёки турли хайрия тадбирларидан тушган пул маблағларига Туркистонда озиқ-овқат харид қилиниб, Волгабўйи, Уралолди худудлари очларига юборилган. – муаллиф.

² ЎзР МДА, Р. 17-фонд, 1-руйхат, 733-иш, 29-варақ.

жойлаштириш билан боғлиқ фавкулодда комиссия ўзининг дастлабки мажлисини 1921 йил 3 август куни ўтказган. Ушбу мажлисда Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МКнинг оч болаларни қабул қилиш бўйича кўрсатмаси муҳокама қилиниб, вилоятга дастлаб 5000 нафар болани қабул қилиш мумкинлиги қайд этилган. Дастлаб келаётган болаларнинг 1000 нафари Полторацк (ҳозирги Ашхабод)га, 500 нафари Марвга, 500 нафари Байрамалига, 500 нафари Кушкага, 200 нафари Иолатонга, 200 нафари Теджен- Гинсбург уездига, 50 нафари Душакка жойлаштирилиши кўрсатилиб, Марвда бир нечта мактаб-интернатлар оч болалар учун тайёрланиши зарурлиги таъкидланган¹. Ушбу мажлисда Туркман вилояти ОЕ комиссияси келаётган болаларни жойлаштириш билан боғлиқ муаммо туғилса, вилоятда яшаётган *чет элликларни ҳам қисқартириши* зарурлиги тўғрисидаги масалага ҳам тўхталган эди². Шунингдек, Туркман вилояти ОЕ комиссияси томонидан Россиядан келаётган болаларни интернатларга жойлаштириш ва болаларга дастлабки озик-овқат ҳамда кийим-кечаклар учун 5 млн. рубл ажратилган эди. Болаларни жойлаштириш муаммолари билаи махсус «Болалар комиссия»си шуғулланган. Ушбу комиссияга Смирнова-Николаева раҳбарлик қилган³.

Туркман вилоят ОЕ комиссиясининг навбатдаги мажлиси 1921 йил 8 августда бўлиб ўтиб, унда вилоятдаги масъул ходимларнинг Волгабўйида келаётган оч болаларга ёрдам кўлаи масаласи кўриб чиқилди. Ушбу мажлисда келтирилаётган оч болалар учун 10 минг пуд гуруч тайёрлаб кўйиш ҳамда гўшт, сабзавотлар ҳам эсдан чиқмаслиги кераклиги ўқтирилган эди. Шунингдек, мажлисда болаларни жойлаштириш ҳамда Марв, Полторацкда «Овқатланиш

¹ ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.112, л.2,7.

² ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.112, л.2.

³ ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.112, л.17.

пунктлари» ташкил этиш тадбирларини ишлаб чиқиш ҳам зарурлиги қайд этилган¹.

Шундай қилиб, Россиянинг очарчилик худудларидан Полторацкка келаётган болаларни аввалдан тайёрланган махсус интернатларга жойлаштириш жараёни 1921 йил август-сентябр ойларида, деярли маълум режа асосида, амалга оширила борди. Аммо 1921 йил сентябр охири - октябр ойларида Туркман вилоятига келтириляётган болалар оқими жуда кўпайиб кетди. Энди уларни жойлаштириш, кийим-кечак, озиқ-овқат билан таъминлаш муаммолари туғила бошлади. Россиянинг оч болаларини жойлаштириш муаммосини 1921 йил 21 сентябрида Туркман вилоят ОЕ комиссияси ўзининг навбатдаги мажлисида муҳокама қилиб, «... яна 1000 нафар болани интернатларга жойлаштириш кераклиги... [аммо] жой етишмаётганлиги»ни қайд этган эди². Ҳатто болаларни жойлаштириш муаммосини ечиш учун мактаб, болалар боғчаларини ҳам очларни қабул қилишга мослаш тадбирларини ишлаб чиқдилар. Масалан, бунинг учун Гинсбургдаги ҳарбий лазаретни 200 нафар оч болалар учун бўшатишга тўғри келган эди³. Борган сари совуқ тушиши оч болалар яшайдиган турар жойларни иситиш, уларни иссиқ кийим-кечак билан таъминлашии тақозо этарди. Бу муаммолар ечимига жойлардаги аҳолини жалб қилинди. Хусусан, айрим интернатларни иситиш учун ўтинлар ва ҳатто озиқ-овқат билан тўла таъминлаш ҳам маҳаллий аҳоли зиммасига юклатилди⁴. Бундан кўриниб турибдики, келтирилган оч болаларни ҳар томонлама таъминлаш учун ажратилган маблағ ҳамма вақт ҳам тегишли харажатларга етарли бўлмаган. Бу эса Туркман вилоят ОЕ комиссиясини болалар озиқ-овқати, кийим-кечаги ва

¹ ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.101, л.319.

² ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.112, л. 16.

³ ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.112, л.16.

⁴ ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.112, л.16.

чойшаби учун кўшимча маблағларни ишташга мажбур қилган. Масалан, Туркмаи вилоят ОЕ комиссияси томонидан жойларда келтирилган болаларнинг ахволи ёмонлиги ва шунинг учун маълум миқдорда хайрия зарурлиги тўғрисидаги олиб борган тағибот-ташвиқот ишларидан сўнг вилоят ер бўлими масъул ходимлари ҳар ойлик иш ҳақларининг 10 фоизини оч болаларга ўтказишга қарор қилишган. Бундай ташаббус бошқа ташкилотларда ҳам авж олганлиги сабабли Туркман вилоятида масъул лавозимдаги ходимларнинг иш ҳақидан ўтказиш ҳисобига таъминланадиган махсус интернат ажратишга қарор қилинган эди¹. Очарчилик йилларида Туркман вилоятидаги маҳаллий мактаб ўқувчилари ҳам ўз тенгдошлари ҳаётидаги аянчли аҳволга бефарқ қараб тура олмаганлар. Хусусан, Қизил-Арвот тумани мактаби ўқувчилари ташаббуси билан ўз оилаларидан йиғилган 27 пуд 20 фунт уи ҳамда 15 пудга яқин кишмишни Волгабўйидан келтирилган оч болаларга ҳадя қилганлар².

Туркман вилоятида Волгабўйидан келтирилган очларга ёрдам тадбирлари қаторидан вилоят ОЕ комиссияси томонидан ўтказилган турли хайрия ҳамда сайиллар ҳам муҳим ўрин тутган. 1921 йил 14 сентябрида Туркман вилояти ОЕ комиссияси келтирилаётган болаларга ёрдам уюштириш учун катта миқдорда лоторея ўйинлари ўтказишга қарор қилган. Ушбу қарорга кўра, ҳар бири «5000 рублдан 30000 дона лоторея чиқариш ва сотувдан тушган нулнинг 10 млн. рублини ютукқа ва қолганини оч болалар озиқ-овқати, кийим-кечагига сарф қилиш»³ ўзда тутилган эди. Шунингдек, очларга ёрдам тадбирлари қаторидан «От пойгаси» ҳам ўрин олган эди. Туркман вилоят ОЕ комиссиясининг 1921 йил сентябрдаги қарорига мувофиқ, очларга

¹ Пролетарий (Самарқанд), 16 марта 1922 г.

² Пролетарий (Самарқанд), 16 марта 1922 г.

³ ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.112, л.16.

ёрдам тариқасида Полторацкда кириши пуллик «Туркман отлари пойгаси»ни ҳам уюштириш назарда тутилган эди. Ушбу тадбирдан 600-800 минг рубллик мукофот пулини жорий этиб, «От пойгаси»дан келган фойданинг қолган ҳамма қисми Волгабўйи, Уралолдидан келган оч болаларни боқиш, кийинтиришга сарф қилиниши кўзда тутилган эди. Тушган фойда пулидан ҳар пуди 15000 рублдан бўлган ғаллани болаларга Сарахсдан харид қилиш имкониятлари ҳам ўрганиб чиқилган эди¹.

Очарчилик ҳудудларидан келган болаларга ёрдам уюштиришда Туркман вилоятидаги «Овчилар иттифоқи» ҳам катта рол ўйнаган. Хусусан, улар 1921 йил сентябридан ўз аъзоларини махсус овга чиқариб, овдан тушган ҳамма ўлжани вилоят интернатларида жойлаштирилган Волгабўйи, Уралолдидан келтирилган болаларга хайрия қилишган². Қайд этилганидек, келаётган болалар нафақат мактаб, интернат, болалар боғчаларига жойлаштирилган. Уларни маҳаллий аҳоли боқиш учун ўз оилалари қарамоғига ҳам олишган. Айниқса, бундай ҳолат Полторацкда кўп учраган³.

Очарчилик ҳудудларидан келаётган болаларни қабул қилиб, уларга бошпаиа бериш ҳамда иссиқ кийим-бош, озиқ-овқат билан таъминлашда Самарқанд вилояти аҳли ҳам катта рол ўйнаган. Туркистон МИҚ қошидаги ОЁ МКнииг кўрсатмасига мувофиқ, Самарқандда ва уездларда тегишли тарзда ОЁ комиссиялари ташкил топган. 1921 йил 8 октябрдаги 11-баённомаси қарорига кўра, ушбу комиссия ўз таркибида болалар, даволаш-овқатлантириш ҳамда эвакуация қилинмаган болаларни жойлаштириш бўлимларини ташкил қилган эди⁴. Вилоят ОЁ комиссиясининг

¹ ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.112, л.17.

² ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.112, л.16.

³ Пролетарий (Самарқанд), 5 января 1922 г.

⁴ ЎзР МДА, Р. 17- фонд, 1- рўйхат, 733-иш, 29- варақ.

карорига мувофик, Самарқанд шаҳрининг ўзида 23 та интернат Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан келтирилган оч болалар учун тайёрланган бўлиб, унда турли миллат вакиллари истиқомат қиларди. Бундан ташқари Каттакўргон, Жиззах, Самарқанд уездларида ҳам оч болалар учун махсус интернатлар ташкил қилинган эди. Очарчилик ҳудудлари бўлмиш Оренбург, Самара, Қозон, Уфа ва бошқа ҳудудлардан 142,163, 203, 300, 2003, 3001 – сонли санитария поездлари бири қўйиб-бири 1921 йил октябр ойи иккинчи ярмидан ҳар гал ўрта ҳисобда 600-700 нафардан болаларни Самарқанд йўналиши бўйича келтириб турган.

Шуни эътироф этиш жоизки, Туркистонга болалар эвакуация сони бўйича ҳар хил статистик маълумотлар мавжуд. Масалан, П.Т.Казанчанц китобида Самарқандга Волгабўйидан келтирилган болалар сони 1921 йил охиригача 825 нафарни ташкил қилганлигини қайд этилган бўлса¹, бошқа бир манбада келтирилган оч болалар сони 11379 нафар бўлганлиги ёзилган². Аммо бизнинг Москва, Татаристон, Бошқирдистон, Оренбург, Самара, Ульяиовск, Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Андижон, Наманган архивлари ҳамда оммавий ахборот материалларидан олинган таҳлилимизга кўра, фақатгина Самарқанд вилоятини ўзи уюшган ва уюшмаган ҳолда келтирилган болалардан 60 минг нафардан ортиғини ўз бағрига олган. Эвакуация қилинаётган болалар билан биргаликда Волгабўйидан Туркистонга мактаб ўқитувчиларининг ўзлари тарбиячи ҳамда раҳбар сифатида ҳам сафарбар қилинган эди. Ана шундай ўқитувчилардан Бошқирдистондан Абдурахмон

¹ Казанчанц П.Т. Становление и развитие народного образования в советском Туркестане. - Т.: Ўқитувчи, 1982. - С. 29.

² Жизнь национальностей (Москва), 14 марта 1922 г.

Қодиров, Муллагали Қувватов, Усмон Абдуллаевлар ҳам болалар эвакуацияси билан Самарқандга келтирилган эди¹.

Мавжуд архив манбалари таҳлили шунни кўрсатадики, Россиянинг очарчилик ҳудудларидан Туркистонга болалар эвакуацияси маълум бир муаммоларни келтириб чиқарган. Хусусан, Россиянинг очарчилик ҳудудларида келтирилган болаларни қабул қилишга ҳамма вилоят, уезд-шаҳарларда ҳам тўлақонли тайёргарлик кўришга улгурилмаган эди. Боз устига Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан очлар эвакуацияси, хусусан оч болалар эвакуацияси шунчалик кўпайиб кетдики, оқибатда жойларда уларни кутиб олиш, бошпана ажратиш, озик-овқат, кийим-кечак таъминотида муаммолар вужудга келди. Масалан, 1921 йил 28 сентябрида Перовск халқ маорифи бўлими мудир томонидан Етгисув вилоят халқ маорифи бўлимига қилинган мурожаатда «ҳар куни очарчилик ҳудудларидан болалар келаяпти. [Уларни] жойлаштириш ва боқишга маблағ йўқ... Шаҳар ва уезддаги интернатлардаги аҳвол ачинарли ҳолатда: кроватлар йўқ, чойшаблар йўқ, оёқ кийимлари йўқ, кийим-кечак йўқ... 300 нафар болаларга 20 та идиш ва 15 қошиқ [бор]. Харид қилиш учун маблағ йўқ... Зудлик билан интернатлардаги аҳволни яхшилаш чораларини кўриг»- дейилади².

Очарчилик ҳудудларидан келган болаларга ёрдам кўрсатишда Бухоро республикасининг ҳам салмоқли ҳиссаси бор. Бухорода ҳам 1921 йил июл ойи бошларидаёқ Волгабўйи очларига ёрдам кўрсатиш комиссияси ташкил қилиниб, ушбу комиссия нафақат катта ёшдаги очларга, балки биринчи навбатда оч болаларга ҳам ёрдам қўлини

¹ НА РТ, ф Р.4470, оп 1, д 6, л 274; ЦДНИ ОО, ф Р.450, оп 1, д 574, л.л. 16, 20-21, 23,27,28,29, 29 об,31,33,39,41,49,52, 54; ЦГИА РБ, ф Р.99, оп-1, д. 1. л.л. 12-13; Пролетарий (Самарқанд), 12 мая 1922 г; Известия (ТатЦИК), 2 декабря 1921 г.
² ЎзР МДА, Р. 22- фонд, 1- рўйхат, 4-иш, 26- варақ ва орқаси.

чўзишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди¹. Бухоро республикаси Нозирлар Кенгаши дастлаб очарчилик ҳудудларидан 1000 нафар болани ўз қармоғига олишга қарор қилганига қарамасдан², амалда қабул қилинган болалар сони бир неча марта ошиб кетган. Бухоро республикаси раҳбарияти билан келишувга мувофиқ ва умуман маҳаллий аҳоли руҳиятидан келиб чиқиб, Россиянинг очарчилик ҳудудларидан асосан мусулмон³, хусусан татар, бошқирд болаларини эвакуация қилинган. Эвакуация жараёнида 52, 57-санитария поездлари Россиянинг очарчилик ҳудудларидан ўрта ҳисобда 600 - 700 нафар болаларни жойлаб Бухорога келтирганлар⁴. Бухоро республикаси ўз қармоғига болаларни қабул қилиб, уларга бошпана, кийим-кечак, озиқ-овқат бериш билангина чекланиб қолмаган. Масалан, Бухоро республикаси Нозирлар Кенгаши 500 млн. рубл ажратиб, бу иулга Бошқирдистон республикасининг оч болалари учун озиқ-овқат маҳсулотлари харид қилиб Уфага жўнатиши кўзда тутилган эди⁵.

Россиянинг очарчилик ҳудудларидан болалар эвакуация таҳлили шуни кўрсатадики, совет ҳокимияти очарчилик йилларида ҳар қандай йўл билан бўлсада очарчилик саросимасидан чиқиш ҳаракатида бўлганлар. Очарчилик

¹ Известия (Бухара) 21 июля 1921 г.

² Известия (ТатЦИК), 25 сентября 1921 г.

³ Мавжуд архив материалларининг Ўрта Осиё республикалари ва Россия Федерацияси субъектларидаги қиёсий таҳлили шуни кўрсатадики, Марказ томонидан Туркистонга очлар, айниқса оч болалар эвакуациясида мумкин қадар кўпроқ бошқирд, татар, қozoқ в.б. миллатта оид мусулмон болаларини юборишни мақсадга мувофиқ деб тoнилган. Буздаи мақсад, Туркистоннинг аксарият аҳолиси мусулмонлиги ҳисобга олиниб, келтирилаётган оч болаларга хайрихоҳ бўлиши кутилган. Манбаларда келтирилишича, очарчилик эвакуациясининг дастлабки пайтларида мусулмон оч болаларнинг аксарияти Туркистон ва Бухорога юборилган ҳолда, рус ва русийзабонларнинг кўпчилиги Сибир, Смоленск, Тула, Орёл, Украина каби ҳудудларга жўнатилаган. Қаранг: ГАОО, ф. Р. 450, оп. 1, д. 547, лл. 18, 27-28, 29-29 об., 39, 52.

⁴ ЦДНИ ОО, Р.450, оп.1, д.457, лл.59-63.

⁵ Пролетарий (Самарқанд), 8 февраля 1922 г.

Йилларидаги воқеалар ривожини таҳлили ҳамда архив, оммавий ахборот воситалари, тегишли манба-маълумотлари шуни кўрсатадики, 1921 йил май-август ойларида очарчилик қамрови маълум даражада назорат остида бўлган, ammo сентябр ойи ўрталаридан очарчилик кенг миқёсда тарқалиб, бутун ҳокимият тизимини шошилтириб қўйган.

Масалан, бундай аянчли аҳвол Самара губерниясида ҳам яққол кўзга ташланарди. 1921 йил октябрига қадар Самара губерниясида 1 млн. 160 мингга 16 ёшгача бўлган болалар очарчилик гирдобига тортилган эди. Улардан атиги 6 мингтасигина «Болалар уйлари»да истиқомат қиларди. Шу пайтга қадар Самарқандга 100 миң нафар болалар¹ эвакуация қилинган бўлиб, яна 1 млн. атрофида болалар ёрдамга мухтож эди². Юқоридаги рақамлардан кўриниб турибдики, очарчилик ўз домига борган сари кўпроқ болаларни торта бошлаган. Ўз навбатида бундай ҳолат яъни оч болалар миқёсини кундан-кунга ортиб бориши, нафақат эвакуация қилинаётган Россиянинг марказий губернияларига, балки очларни қабул қилаётган ҳудуд раҳбариятига ҳам маълум даражада муаммолар туғдирар эди. Масалан, Туркистонга эвакуация қилинаётган болалар миқдори кўпайиб кетганлигида, уларни жойлаштириш ҳамда озик-овқат, кийим-кечак, чойшаблар билан таъмилашларда тегишли тарзда муаммолар кўпая борди. Шунинг учун бўлса керак, кун тартибига Россия очарчилик ҳудудларидан оч болалар эвакуациясини тўхтатиш масаласи кўйила бошланди. Ҳатто бу борада Туркистон МИҚ ва ХКК 1921 йил 21 ноябридан қаттиқ совуқ тушиши ва иссиқ кийим, оёқ кийимлар етарли эмаслиги, айрим жойларда деярли йўқлиги учун болаларни эвакуация қилишни вақтинча

¹ Эвакуация қилинган болалар миқдори ҳар хил манбаларда турлича келтирилади – муаллиф.

² Известия (ТуркЦИК), 16 октября 1921 г.

тўхтатишга қарор қилди¹. Аммо бу қарорни амалда ҳаётга татбиқ этишининг иложи бўлмади. Билъакс, Қозон, Уфа, Оренбург, Самара, Симбирск ва бошқа архивлардаги тарихий манбалар таҳлили шундан далолат берадики, очарчилик губерниялари ва республикалари Туркистонга болалар эвакуациясида ўзига хос «мусобақа» уюштиришган. Очарчилик ҳудудларидан Туркистонга махсус ташриф буюрганлар ўз губерния ёки республикалари раҳбариятидан имкон даражасида тез ва кўпроқ болалар юборишга улгуришларини сўрашган. Бундай ҳолатга сабаблар кўп эди. Биринчидан, Туркистондаги Россия очарчилик ҳудудлари вакиллари имкон даражасида «ўз болалари»ни амалда муқаррар ўлимдан қутқаришлари керак эди. Иккинчидан, оч болаларнинг Туркистонда паноҳ топиши, тегишли очарчилик ҳудудларидаги фожеани, «ортиқча оғиз»ни камайтириши мумкин эди. Учинчидан, очарчилик ҳудудидаги болаларни боқиш муаммоси узоқлашиб, бошқа муаммолар ечими учун ҳаракат қилиш имконияти кенгаярди. Тўртинчидан, ҳар ҳолда Россиянинг очарчилик ҳудудларидан Туркистонда болаларни қабул қилиш имконияти ҳам чекланган эди...

Ушбу «эвакуация мусобақаси»да Бошқирдистон республикаси ҳам олдинги ўринлардан бирини эгалларди. Бунга биринчидан, Туркистон республикаси аҳолисиининг Бошқирдистон республикаси аҳолиси билан тили, дини, урф-одатлари бир-бирига муштараклиги, иккинчидан, Туркистонда Бошқирдистон МИҚ ваколатхонаси фаолият олиб бораётганлиги муҳим аҳамият касб этган. Учинчидан, Бошқирдистон МИҚнинг Москвадаги марказий ваколатхонаси ҳам мумкин қадар кўпроқ бошқирд очларини, айниқса оч болаларни Туркистонга эвакуация қилишга эътибор қаратган. Бошқирдистон МИҚнинг Москвадаги

¹ ЦГИА РБ, ф. Р.629, оп.1, д.478, л.8.

марказий ваколатхонаси Бошқирдистондаги очларга озик-овқат ёрдамлари уюштириш, очлар эвакуацияси, уларни кийим-кечак билан таъминлаш каби ёрдам ишларини мувофиқлаштирар эди. Туркистонга Бошқирдистондан оч болаларни эвакуация қилиш бўйича вакил Галиева зиммасида озик-овқат, кийим-кечак таъминоти ва шунингдек, уларни жойлаштириш вазифалари бор эди. Айнан Галиева бошқирд болаларини Туркистонга кўпроқ жойлаштириш ишларига жонкуярлик қилиб, Туркистон ва Москвадаги ваколатхона раҳбарларидан «Туркистон ҳозир 5000 нафарга яқин болаларни қабул қила олиши мумкин, шунинг учун ҳам оч [бошқирд] болаларимизни эвакуациясини тезлаштиришимиз зарур» дейди¹.

Аммо бундай ҳолат ўз навбатида Туркистон учун келган болаларга бошпана, ички ва ташқи кийим, оёқ кийим, чойшаб ва озик-овқат билан таъминлашда муаммолар ярата бошлаган. Масалан, Туркистонга келтирилган оч болаларни кийинтиришдаги муаммолар вужудга кела бошлаган. Ҳолат шу даражага борганки, келаётган болаларни ҳаммомда ювинтириб, ички кийимлар йўқлиги учун йўл халатларига ҳам кийинтирилган².

Баъзан келтирилаётган болаларнинг сони кутилганидан бир неча баравар кўп бўлиб кетар эди. Устига-устак уюшган ҳолда эвакуация қилинаётганлардан ташқари ўзлари уюшмаган ҳолда келган оч-қочоқ болалар ҳам Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК қарамоғига ўтарди. Оч-қочоқ болаларни кўчаларда, темир йўл станцияси ва вокзалларда махсус ходимлар рўйхатдан ўтказиб, «Болалар уйи» ва интернатларга жойларди. Натижада келган болаларни жойлаштириш учун бошпана, озик-овқат, кийим-кечак муаммолари туғиларди. Масалан, келтирилаётган

¹ ЦГИА РБ, ф. Р.629, оп.1, д.478, л.8.

² ААП Кирг, ф.6, оп.1, д. 74, л.59.

болаларнинг аҳволи аянчли эканлиги ҳақида Самарқанд вилоят халқ маорифи бўлими масъул ходимларининг 1921 йил 4 декабрида вилоят ижроия кўмитасига қилган қуйидаги мурожаат хатидан ҳам билса бўлади: «...Очарчилик ҳудудларидан келтирилаётган оч, кийимсиз болалар (иссиқ кийими йўқлиги назарда тутилган-Р.А.), ҳеч нарса билан таъминламаган. ... оч болаларининг таъминоти учун вилоят халқ маорифи бўлими ихтиёрига пул, мануфактура, оёқ кийим, арқон, болта, ўтин, игна, лампа в.б. керак»¹.

Оч болаларни жойлаштириш муаммоси борган сари боши берк кўчага кириб бораётгани туфайли Туркистондаги ҳарбий қисмлар ҳам ўз қарамоғига болаларни олишга мажбур бўладилар. Бундан ташқари айрим оилалар очарчилик ҳудудларидан келган болалардан битта-иккитасини фарзандлари қаторига кўшиб, уларга бошпаиа бериб, кийим-кечак, озиқ-овқат билан таъминлаганлар².

Очарчилик йилларида Туркистон, Бухоро республикаларидан Бошқирдистон республикаси оч болаларига берилган ёрдамлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўзаро муносабатлардаги бу аҳволни ўрганиш шуни кўрсатадики, бошқирд халқи бошига тушган кулфат ечимида туркистонликлар, бухороликлар жуда катта бағрикенглик намуналарини кўрсатганлар.

Бошқирдистон МИҚ ҳайъати очарчилик кулфатини енгишда туркий халқлар ёрдамига, хусусан Туркистон республикаси кўмагига муҳтож бўлган. Шу сабабдан Бошқирдистон МИҚ ҳайъати ўзининг 1921 йил 9 августда бўлиб ўтган навбатдан ташқари мажлисида «...ўзи учун муҳим аҳамиятга молик қардош... Туркистонда ўзиинг доимий ваколатхонасини очиш зарур» деб ҳисоблайди³.

¹ ЎЗР ПДА қошидаги СВА, 31-фонд, 1^А-рўйхат, 233-иш, 66,68-варақлар ва орқаси, 97-варақ.

² Красная Фергана, 25 ноября 1921 г.

³ ЦГИА РБ, ф. Р.107, оп.1, д.86, л. 21.

Бошқирдистон МИҚ ўз ваколатхонасини амалда Марказ рухсатини олмасдан очишга қарор қилган эди. Чунки бу масалада Марказ рухсатини олишга вақт ҳам, шарт-шароит ҳам ва ҳатто зарурият ҳам йўқ эди. Шунинг учун ҳам Бошқирдистон МИҚнинг Туркистондаги ваколатхонаси Х.Н.Амиров бошчилигида 1921 йил сентябр ойи бошларида ўз амалий фаолиятини Тошкентда бошлайди. Ваколатхона зиммасида Бошқирдистон очларига ёрдам кўрсатиш, очлар эвакуацияси, айниқса болаларни очлик ўлиmidан қутқариш борасида саъй-ҳаракатларни амалга оширишдек мураккаб ҳамда масъулиятли вазифалар бор эди.

Россиянинг очарчилик худудлари каторида Бошқирдистондаги болалар ахволи ҳам жуда аянчли ҳолатда эди. Агар 1921 йил июл ойидаёқ Бошқирдистонда очарчиликка мубтало бўлганлар 750 минг нафарни ташкил қилганини ҳисобга олинса, бу ҳолат кундан-кунга оғирлашиб борган. Шунинг учун ҳам БМИҚ томонидан 1921 йил 8 сентябрида **Бошқирдистон очарчиликка учраган** худудлар каторига расман киритилди. Бошқирдистонга «Очарчиликка учраган» деб мақом берилиши республикани ҳар қандай озик-овқат солиғидан озод қилиш билан бирга ўз аҳолисини эвакуация қилишга, четдан озик-овқат ёрдамини олишга имкон берарди.

1921 йил 20 ноябридаги маълумотларга қараганда, Бошқирдистоннинг 1 млн. 250 минг аҳолисидан 550 минг нафар катта ёшдагилар, 350 минг нафар болалар очлик азобини тортардилар. Айни шу даврда Стерлитомок шаҳрида 1500 нафар, республиканинг бошқа ҳамма кантонларида 14 минг 445 тагина болаларни уюшган ҳолда махсус «Болалар уйлари»да бокилаётган эди холос¹. Умуман олганда, 1921 йил декабрига келганда, Бошқирдистон

¹ ЦГИА РБ, ф.Р.629, оп. 1, д. 472, л. 36.

аҳолисининг ярмидан кўпроғини очлар ташкил қиларди¹. Орадан бир ой ўтмай, яъни 1921 йил охирларида Бошқирдистон аҳолисини 3г² қисмидан кўпини очарчилик ўз домига тортиб улгурди. Тўла бўлмаган маълумотларга кўра, 1921 йил охирларига келиб Стерлитомок, Юрматинск, Табинск кантонлари аҳолиси ўртасида ўлим даражаси 30-35 фоизга, республиканинг қолган кантонларида эса 45 фоизгача етиб борди².

Бошқирдистон аҳолисининг нисбатан ўзига тўқлари олабўта истеъмол қилган бўлса, қолган очарчиликка мубтало аҳоли олабўтага қорилган чори (тўнон), элма (қайрағочнинг бир тури-Р.А.) пўстлоғи, ёш оқ қайин дарахтининг тўпони, чўчкаёнғок (дуб дарахтининг меваси-Р.А.), четан ва бошқа илдизнояларни истеъмол қилишга мажбур эди. **1921 йил ноябригача ит, мушуклар еб бўлинган эди.** Тоғли кантонларда деярли ҳамма ҳайвонлар еб битирилган эди. Бунинг устига очарчилик йиллари озик-овқат маҳсулотларининг нархи ҳам кундан-кунга кўтарилиб борарди. 1921 йил ноябрида Бошқирдистонда бир пуд кунжарани 220 минг рублга, 1 пуд олабўта қўшилган тўпонни 60 минг рублга, 1 пуд олабўта (шўра) ни 3 минг рублга, 1 пуд чўчкаёнғокнинг янчилганини 100 минг рублга харид қилиш мумкин эди³.

Бошқирдистон МИҚнинг Туркистондаги ваколатхонаси, айниқса униинг раиси Х.Н.Амиров ўз фаолиятига киришар экан, очларга ёрдам бериш энг муҳим вазифа деб қаради. Х.Н.Амиров ўзбек тилини яхши билгани ҳамда маҳаллий шароитдаги урф - одатларни яхши ўргангани учун эгаллаган мансаби бўйича фаолият юритар экан, қаерга бормасин, ким билан суҳбат курмасин, фикри-зикри очарчилик азобини тортаётган Бошқирдистон халқи азобларини

¹ ЦГИА РБ, ф.Р.99, оп.1, д. 5, л. 26.

² ЦГИА РБ, ф. Р.629, оп.1, д.472, л.37.

³ ЦГИА РБ, ф. Р.629, оп.1, д.427, л.37.

енгиллаштириш иштиёки билан ишлади. У жойларда маҳаллий ҳокимият билан келишган ҳолда «очларга ёрдам ҳафталиги», «очларга ёрдам икки ҳафталиги» тадбирларини ўтказди ва бу тадбирлардан тушган хайрия маблағлари, озиқ-овқатларни зудлик билан Бошқирдистонга юбориш чораларини кўрди. Айниқса унинг ўзбек, тожик, туркман, қирғиз миллатига мансуб аҳоли ўртасида Бошқирдистондаги очарчилик даҳшати, камрови ва одамларни илдизларни, баргларни, ит-мушукларни ҳам ейишга мажбур бўлаётгани, ҳаттоки *одамхўрлик ҳодисалари* бўлаётгани, айниқса болаларини бир бурда нонга зор яшаётгани ҳамда ўлим жуда кўпайгани тўғрисидаги берган маълумотлари кишиларни бефарқ қолдирмади. Х.Н.Амиров ўз вазифаси юзасидан Туркистон МИҚ раиси, Бухоро ва Хоразм республикалари Нозирлар Кенгаши раислари билан ҳам бир неча бор учрашиб, озиқ-овқат, эвакуация ва бошқа масалаларни имкон қадар ижобий ҳал қилиш билан шуғулланди. Масалан, у 1921 йил 8 октябрда Ф.Хўжаев раислигида бўлган Бухоро республикаси ҳайъатида катнашиб, Бошқирдистондаги ижтимоий-сиёсий, айниқса, иқтисодий ахвол тўғриси батафсил маъруза қилди. Бухоро республикаси ҳайъати аъзолари Х.Н.Амировнинг маърузасини муҳокама қилиб, Бошқирдистон республикасидан «1500 нафар одамни ўз қарамоғига олиш ва уларга иқтисодий ёрдам бериш»¹ тўғрисида қарор қабул қилди. Учрашувлар натижаси ўлароқ шунингдек, Бухоро республикаси Нозирлар Кенгаши қарорига кўра, Бошқирдистонда очарчилик азоб-уқубатларини тортаётган болалар учун 27461 пуд 26 фунт миқдорда озиқ-овқат маҳсулотлари ҳам хайрия қилинган².

¹ ЦГИА РБ, ф. Р.99, оп.1, д.5, л.13.

² ЦГИА РБ, ф. Р.99, оп.1, д.6, л.189-189 об.

Бошқирдистон МИҚ ва унинг Туркистондаги ваколатхонаси ўртасидаги алоқалардан маълум бўладики, оч болалар аҳволи мушкуллашиб борарди. 1921 йил октябр ойи бошида Бошқирдистон МИҚ раиси М.Л.Муртазин Туркистон МИҚ раҳбариятига ва Бошқирдистон МИҚиинг Туркистондаги ваколатхонаси раҳбари Ҳ.Н.Амировга очарчилик кўлами кенгайиб, болалар ўлими кўпайиб бо-раётганлиги билан боғлиқ қуйидаги мурожаатни юборади:

«Бошқирдистонда ҳар куни очликдан ўн минглаб болалар ўляпти... қишда [темир] йўл алоқаси, озиқ-овқат йўқлиги сабабли аҳвол янада ҳалокатли бўлади. Болалар еипасига ўлади. Бошқирдистондаги ички имкониятлар билан болалардан озгинасинигина боқиши мумкии. Мактаб ёшигача бўлган болалар Бошқирдистонда 300 минг нафарни ташкил қилади. Шундай қийин дамларда Бошқирдистон Сиз қардошлардан янги ҳосил йиғимига қадар мактаб ёшидаги бошқирд болаларнинг мумкин қадар кўпроғини [ўз қарамоғингизга] қабул қилишингизни сўрайди. ... [болаларни] совуқ тушмасдан жўнатишимиз кераклиги учун зудлик билан хабар беринг»¹.

Дастлабки пайтда Бошқирдистондан Туркистон, Бухоро республикаларига очарчилик азобини тортаётган болалардан 10 минг нафарини эвакуация қилиш кўзда тутилган эди². Бошқирдистон МИҚ, республика ОЕ МК ва маориф халқ комиссарлиги ҳамкорликда очлик азобидан ота-онасидан ажралган ёки ота-онаси қарамоғида овқатланиш имкоиятидаи маҳрум ва кўйингчи, боқувчисини йўқотган болаларни тўплаб, вагонларга жойлаб Туркистонга, Бухорога жўнатиш жараёни 1921 йил сентябр ойи охирларидан бошланган. Шунинг учун Бошқирдистон МИҚ ва унинг ОЕ МК, Маориф халқ комиссарлиги 1921 йил 7

¹ ЦГИА РБ, ф. Р.99, оп.1, д.11, л.14.

² Известия (ВЦИК), 28 октябра 1921 г.

октябрида эвакуация қилинаётган болаларни Туркистон ва Бухорога жойлаштириш бўйича фавқулдда вакили Г.Ш.Чанишевни Бухорога жўнатади. Унга берилган мандатга мувофиқ куйидаги вазифалар юклатилган эди:

1. Бошқирдистон Республикаси номидан Туркистон ва Бухоро республикалари марказий органлари билан очарчиликка дучор аҳолига ёрдам формалари тўғрисида музокаралар юритиш.

2. Туркистон ва Бухорога эвакуация қилинаётган болаларни жойлаштириш, озиқ-овқат ва керакли маҳсулотлар билан таъминлаш ҳамда медицина-санитария ҳолати бўйича ёрдам бериш масалаларида ғамхўрлик қилиш.

3. Бошқирдистондан эвакуация қилинган болаларнинг умумий аҳволини доимо назоратда тутиш ва уларнинг тарбиясига раҳбарлик қилиш¹.

Ушбу мандатга мувофиқ яна Г.Ш.Чанишев Туркистон ва Бухоро давлат банкларида хайрияга тушадиган маблағлар учун жорий ҳисоб рақамига эга бўлишга ҳамда Туркистон, Бухоро ҳукуматлари билан алоқа қилишда Бошқирдистон республикасининг ваколатли органи махсус вакили сифатида фаолият кўрсатишга ҳақли эди².

Мавжуд архив манбалари таҳлили шуни кўрсатадики, Россиядан болалар эвакуациясини мумкин қадар тезроқ ва кўпроқ амалга оширишда Бошқирдистон МИҚнинг Туркистондаги ваколатхонаси бошқа очарчилик ҳудудларидан орқада қолмасликка ҳаракат қилган. Масалан, Бошқирдистон МИҚнинг Туркистондаги ваколатхонаси раҳбари Х.Н.Амиров 1921 йил 27 декабрида махсус эвакуация масаласи билан шуғулланган Бошқирдистон МИҚ раҳбариятига қилган мурожаатида жойлардан мумкин қадар кўпроқ ва тезроқ болалар эвакуациясини амалга оширишни

¹ ЦГИА РБ, ф. Р.107, оп.1, д.127, л. 20.

² ЦГИА РБ, ф. Р.99, оп1., д.5, л.13.

сўраган эди. Ҳар ҳолда Россиянинг очарчилик ҳудудлари қанчалик тез ва кўпроқ болаларни Туркистонга эвакуация қилишга улгурса, шунчалик оч болаларни боқиш, кийинтириш муаммоси ўлка халқи зиммасига ўтарди.

Очарчилик кўламининг кенгайиб бориши натижасида 1921 йил декабрида Бошқирдистон МИҚ раиси М.Л.Муртазин Туркистон МИҚ ва ХКК раҳбариятига бошқирд халқи номидан қуйидаги мазмунда қайта мурожаат қилди: «Волгабўйи, Ўрта ва Жанубий Урал ҳудудларидаги қурғоқчилик натижасида катта кулфат-очарчилик вужудга келиши муносабати билан Бошқирдистон Мухтор республикаси аҳолисини ўлимга маҳкум этмоқда. Бу яна рус чоризмининг, айниқса бошқирдларга нисбатан мустамлакачилик сиёсати, яратилган оғир иқтисодий шароит билан ҳам боғлиқ... Умуман саноатни ишдан чиқиши кулфат кўламини янада чуқурлаштиради... Очарчиликнинг доимий ҳамроҳи юқумли касалликлар, айниқса вабо бўлиб, Бошқирдистон аҳолисини ўз домига тортмоқда... бу ҳолат Бошқирдистонда даволаш муассасалари ҳамда медицина ходимларининг етишмаслиги билан янада аҳволни мушкуллаштирмоқда. Натижада ҳар куни юзлаб, минглаб фуқаролар очлик ҳамда касаллик туфайли қабристонга равоиа бўляптилар... айниқса бу борада химояга муҳтож болалар бисёр... Очарчилик кўлами шунчалик кенгайиб кетдики, натижада давлат очарчиликка мубтало губерниялар аҳолисинигина эмас, ҳатто болаларни ҳам озиқ-овқат ёрдами билан таъминлай олмайди. Агар ҳозир аҳвол шундай бўладиган бўлса, Бошқирдистон ва Россиянинг бошқа губернияларидаги аҳволдаи келиб чиқиб, яқин келажакда ҳам иқтисодий аҳвол тубдан ўзгаради дея оламиз... Чунки ёрдам захираси ва истиқболга нисбатан очарчилик ҳудудлари миқёси кенгрок... Ушбу шароитдан келиб чиқиб, биз Сизлардан қардошларча ёрдам беришингизни сўраймиз... чунки

Туркистонни бизга нисбатан иқтисодий шароити ... озик-овқат захираси яхшироқ ҳолатда... Ушбу мурожаатномамиз СИЗларнинг қалбингизга етиб борса... бизнинг илтимосимизни кечиктирмай бажаришга киришасиз, деб ўйлаймиз. Бу борада амалга ошириладиган тадбирлар қаторидан маҳсулот алмаштиришни кучайтириш ва миқёсини кенгайтириш ҳамда олди-сотди операцияларига доимийлик, режали хусусият бериш зарур... Юқорида қайд этилган тадбирларни зудлик билан амалга оширишга киришиш минглаб... бошқирдлар ва уларнинг оиласини [ўлимдан] қутқаради... Биз Туркистондан бериладиган ёрдам имкониятлари ва турларини олдиндан белгилаб ўтирмаймиз... Ўйлаймизки, ўлим арафасида турган Бошқирдистон ишчи ва деҳқонларини қўллаб-қувватлайсиз... Ҳимояга муҳтож Бошқирдистон [халқи] Туркистондан тез ва қўлдан келганча ёрдам кутади»¹.

Мурожаатдан кўришиб турибдики, Бошқирдистон раҳбарияти Туркистондан катта ёрдам кутган ва бунга маълум даражада эришган. Айниқса бу ҳолат, юқорида қайд этилганидек, Бошқирдистоннинг Туркистонда ваколатхонаси ўз фаолиятини бошлагандан кейин янада мустақамланди. Масалан, 1921 йил 8 декабрда Бошқирдистон МИҚ раҳбарияти ўзининг Тошкентдаги ваколатхонаси раҳбари Х.Н.Амировга қилган мурожаатида «...эвакуация қилинган болалар аҳволини ҳамда қилинаётган хайрияларнинг даражаси»ни аниқлаш билан бирга Бошқирдистон очлари учун олинаётган ҳамма хайрияларининг «80 фоизини Туркистондан олиш кераклигини»² қайд этади.

Эвакуация қилинган болаларнинг Туркистондаги яшаш шароити, озик-овқати, кийим-кечак, дори-дармон билан таъминлаиш билан нафақат Туркистон МИҚ

¹ ЦГИА РБ, ф. Р.629, оп.1, д.472, л.37.

² ЦГИА РБ, ф. Р.99, оп.1, д.11, л.30.

қошидаги ОЕ МК, балки Татаристон МИҚ, Бошқирдистон МИҚ ҳамда тегишли очарчилик худудлари ОЕ комиссиялари махсус вакилларининг ҳам назоратида бўлган. Айниқса, бу масалада Татаристон МИҚ ОЕ МК ва Бошқирдистон МИҚ ОЕ МКлари қатъият кўрсатганлар. Хусусан, уларни татар ва бошқирдларнинг Туркистондаги яшаш шароити ва имкониятлари ҳам қизиқтирган. Масалан, 1922 йил феврал ва май ойларида Бошқирдистон МИҚ раҳбарияти Г.Булатов ва Г.Муртазинларни тегишли мандатлар билан Полторацк, Тошкент, Марв шаҳарларида жойлашган ҳамюрт, миллатдош болаларининг яшаш шароитларини ўрганиш учун назорат миссияси сифатида юборган эди. Назорат миссияси бошқирд миллатига мансуб бўлган оч болаларнинг яшаш шароитини ўрганиб, бу тўғрида қайтганларидан сўнг Бошқирдистон МИҚ ҳайъатида ҳисобот берганлар¹.

Бундай назорат миссиялари болалар аҳволини ҳар томонлама назорат қилишга имкон берар эди. Бошқирдистон МИҚ қошидаги ОЕ МКнинг болалар аҳволини ўрганиш ва яхшилаш бўйича ана шундай назорат миссияларидан бири 1922 йил июнида Туркман вилоятига юборилди. Бошқирдистон МИҚ қошидаги ОЕ МК вакили эвакуация қилинган болаларнинг яшаш, озиқ-овқат билан таъминланиш аҳволини ўрганиши давомида Иолатандаги интернатда яшаётган болалар шароитидан қониқмаган. Шундан кейин Бошқирдистон МИҚ вакили Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК раиси М.Бреттга болаларнинг оғир аҳволи тўғрисида маълумот берган. М.Бретт эвакуация натижасида Иолатандаги интернатга жойлаштирилган бошқирд болалар аҳволи оғирлиги тўғрисидаги маълумотни олгандан кейин Туркман вилоятидаги Смирнова бошчилигида ОЕ вилоят болалар комиссияси раҳбари фаолиятини текширишни ва

¹ ЦГИА РБ, ф. 99, оп.1, д. 1, л.л.34, 79.

унинг натижаси юзасидан тегишли чора-тадбирлар кўриши-ни мақсадга мувофиқ деб топган. Хусусан, текшириш давомида болаларни интернатда яшаш шароити, озиқ-овқат, кийим-кечак билан таъминоти кўрилиши мумкин эди. Туркман вилояти ОЕ комиссияси раҳбариятига М.Бретт томонидан берилган телеграммада, Илолатан интернатидаги оғир аҳволга чек қўйиш тадбирлари ишлаб чиқилмаса, «20 июндан [1922] Турк[истон] МИҚ тафтишини тайинлашга тўғри келади. Тафтиш давомида болаларни жойлашуви билан боғлиқ ҳамма ишлар текширилади»¹, деб кўрсатма беради.

Албатта, очарчилик худудларидан эвакуация қилинган болаларнинг яшаш ҳамда уларни озиқ-овқат билан таъминланиш шарт-шароитлари Туркистон МИҚ ва ХККнинг доимий назоратида бўлган. Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК болаларни очарчилик худудларидан қабул қилиш, жойлаштириш ҳамда уларни озиқ-овқат, кийим-кечак билан таъминлаш каби ҳамма масалалар билан шуғулланган. Бу вазифани мумкин қадар сифатли бажарилишида Туркистон халқ маорифи комиссарлиги ва унинг жойлардаги бўлимлари ҳам жонбозлик кўрсатганлар. Келтирилган болаларни жойлардаги яшаш ва озиқ-овқат билан таъминланиш шарт-шароитини ўрганган Тошкент Янги шаҳар халқ маориф бўлими мудирини Фатхуллин 1922 йил 17 сентябрида Туркистон МИҚ ва ХКК ҳамда республика озиқ-овқат халқ комиссарлигига мурожаат қилиб, эвакуация натижасида келтирилади «болаларга куруқ нондан бошқа ҳеч қандай озиқ-овқат маҳсулотлари берилмаётгани... болалар учун ёғли озиқ-овқатлар берилмаслиги уларни тўла кучдан қолиши»га олиб келиши мумкинлигини қайд этган эди. Ушбу мурожаатда болаларга бўлган муносабат яна шундай давом этиши мумкин эмаслиги ҳамда «зудлик билан озиқ-

¹ ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.29, л.18.

овқатлар етказиш чора-тадбирларини кўриш кераклиги, акс ҳолда оч болаларни таркатишга тўғри келади»¹, деб ҳам уқтирилган эди.

Туркистон республикасида Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келтирилган болаларга ёрдам кенг камровли йўналишда давом этган. Хусусан, Туркистон очарчиликка дучор бўлган болаларни нафақат бошпана, боқиш, кийим-кечак, чойшаб билан таъминлаш, балки уларнинг саломатлиги ва ҳатто тарбияси-таълими борасида ҳам ғамхўрлик кўрсатган. Бу борада Туркистонда Бошқирдистондан келган ёшларга яратилган имкониятни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ. Хусусан, Бошқирдистон ёшларини Туркистон давлат университетининг ҳар хил мутахассисликларига қабул қилиш 1921 йилдан кейинги йилларда ҳам давом этган. Ҳатто ушбу масала юзасидан Бошқирдистон халқ маорифи комиссарлигининг махсус номзодлари Туркистон давлат университетида ўқишга тавсия этилган. Масалан, Туркистондаги Бошқирдистон МИҚ ваколатхонаси 1922 йил 27 февралда Туркистон давлат университети ректорига «Зигра Маҳмудовани Бошқирдистон халқ маорифи комиссарлиги номзоди тариқасида СИЗ бошқараётган университетнинг кишлоқ хўжалик факультетига қабул қилишингизни сўраймиз»²,- деб мурожаат қилади. Худди шу мазмундаги мурожаатни 1922 йил 27 февралда ваколатхона В.Шкляева номига ҳам беради³.

Эътироф этиш керакки, навқирон ёшларни, шундай очарчилик йиллари ҳам билим даргоҳига жалб қилишда Бошқирдистон МИҚ ваколатхонаси раҳбари Х.Н.Амировнинг хизмати катта эди. Айнан унинг Туркистон МИҚ ва ХКК раҳбарияти билан олиб борган музокаралари натижасида очликдан паноҳ излаб келаётган ёшлардан айрим-

¹ ЎзР МДА, Р. 17-фонд, 1-рўйхат, 346-иш, 283-варақ.

² ЎзР МДА, Р. 17-фонд, 1-рўйхат, 346-иш, л.л.85-86.

³ ЦГИА РБ, ф. Р.99, оп.1, д.11, л.87.

ларини олий даргоҳларда билим олишига ҳам имконият туғилган. Шундай ўзаро келишувлар натижасида Туркистон давлат университетида Бошқирдистондан келадиган йигит-қизлар учун алоҳида жойлар банд қилиб қўйилган. Шу муносабат билан Х.Н.Амиров Бошқирдистон халқ маорифи комиссарлигига 1922 йил 10 августда йўллаган телеграммасида, Бошқирдистон републикаси йигит-қизлари учун Туркистон давлат университетининг техника факультетига 5 та ўрин, қишлоқ хўжалиги факультетига 4 та, медицина факультетига 5 та, ижтимоий фанлар факультетига 12 та, физика-математика факультетига 16 та ўрин, ҳаммаси бўлиб 42 та жой ажратилганлиги, қабул эса август ойида тугашини билдирилган. Бошқирдистондан зудлик билан йигит-қизларни юбориш зарурлиги таъкидланиб, Туркистон раҳбариятидан қабулни «15 сентябрга қадар [1922 йил] чўзиш сўралган»¹. Бошқирдистон йигит-қизлари нафақат Туркистон давлат университетида, балки Тошкент ва Самарқанддаги техникумларда ҳам ўқиганлар².

Туркистон давлат университетида Оренбург, Екатеринбургдан келган очлар ҳам ўқиган. 1921 йил 25 ноябрда Бошқирдистон халқ маорифи комиссарлиги томонидан 21 та талаба Бошқирдистон МИҚ ваколатхонасига ўқишга кириш учун учраган бўлса, 1922 йилда эса Бошқирдистон ОЕ МК фақатгина Туркистон давлат университетида ўқиш учун 44 кишини йўллаган. Улардан 22 таси бошқирд, 21 таси татар ва биттаси рус бўлган³. 1923 йилда ўқиётган татар ва бошқирдларнинг умумий сони 98 кишини ташкил қилган⁴. Ана шундай очарчилик гирдобидан қутулиб, Туркистон давлат университетида Бошқирдистон републикаси

¹ ЦГИА РБ. ф. Р.99, оп.1, д.7 л.83.

² ЦГИА РБ. ф. Р.99, оп.1, д.6, л.л. 203, 234, 256.

³ ЦГИА РБ. ф. Р.99, оп.1, д.5, л.л.11, 16-18.

⁴ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Т.: Маънавият, 2002. - Б. 36.

стипендиати тариқасида ўқиганлар қаторида И.Давлетшин, А.Кальметьев, Абдуталипов, Кашапов, Қурбонғалиев, А.Бакирова, Попов, Ярославцев, Кабатов, Облязии, Утемисов, Толимбаев, А.Юсупов, Х.Татуков, Ш.Тўқаев, Х.Ремеев, А.Рафиқов, И.Давлетшин, З.Султанова, Р.Сайдашева, Х.Якубов ва бошқалар бор эди¹.

Шундай қилиб, Россиянинг очарчилик болаларига Туркистонда кўрсатилган ёрдам кўлами турли йўналишларда бўлгани тўғрисида, илмий муомалага киритилган мавжуд хужжатлар асосида, маълум бир тасаввурга эга бўлдик. Туркистонда болаларни қабул қилиш, уларга бошпа, кийим-кечак, озиқ-овқат бериш, тиббий ёрдам кўрсатиш жуда қийинчилик билан амалга оширилган. Чунки кўрилатган ёрдам тадбирлари амалда шундоқ ҳам ночор кун кўраётган Туркистон маҳаллий аҳолиси – болалар «ризқини қирқиб» ёки анчагина миқдорда қисқартириш орқали амалга оширилган. Бундай оғир ва айни пайтда «ҳаёт синовлари»га Туркистон аҳолиси том маънода мардонавор тура олган ҳамда турли миллат болаларини ўз бағрига олиб, имкон қадар меҳр-мурувват кўрсатган.

2.2. Болалар реэвакуцияси: муаммо ва ечимлар

Шундай қилиб, 1921 йил охирларига келганда Волгабўйи ва Уралолди худудларидан Туркистонга келтирилаётган оч болалар сони жуда кўпайиб кетди. Марказ томонидан белгиланган Туркистоннинг «қабул режаси»дан бир неча баробар ортиб кетишига олиб келди. Нағижада келтирилаётган оч болаларнинг ҳаммасини жойлаштириш имконияти жуда қийинлашди. Бу эса келаётган оч болаларни боқиш билан боғлиқ муаммони янада кучайтирди. Интернатлар тўлиб кетганидан ҳатто айрим катта ҳовли-

¹ ЦГИА РБ, ф.Р.99, оп.1, д.6, л.л.153, 208, 220, 228, 257, 263, 270; д.1, л.л.125, 131.

ларни ҳам таъмирлаб, болаларни жойлаштиришга мослаштирилди.

Туркистонга эвакуация қилинаётганлар оқими кундан-кунга кўпайиб, айна пайтда уларга бошпана ажратиш, озиқ-овқат таъминоти ҳам мураккаб муаммолардан бирига айланиб борди. Очлар оқими шунчалик кўнаиб кетдики, жойларда ОЕ комиссияси нафақат уларни жойлаштириш, балки қабул қилишга ҳам улгура олмай қолди. Жойларда нафақат ташкилот, мактаб бинолари, балки яроқли аҳоли уйлари ҳам келтириляётган очлар билан тўлиб кетган эди. Бундай ҳолат келяётган очлар оқимини Туркистонда қабул қилиш имкониятини борган сари қисқартириб борарди. Шу муносабат билан Черняев уезд ижроия кўмитаси раиси Байдуратов 1921 йил 19 декабрида очларни қабул қилиш, жойлаштириш билан боғлиқ муаммолар бўйича ўз ташвишини қуйидаги тарзда билдирган: «Черияев уезди [очлар] ва [оч-қочоқ] болаларни керагидан ортиқ қабул қилди, ҳамма ташкилотларга [очлар] тикилди... иш тўхтаб қолди. Касалхона ва «Болалар уйи»га, яроқли хусусий уйлар [тортиб олиниб] очларга тўлдирилди. Очларни яна қабул қилиш имконияти йўқ ва келяётганларни яна Тошкентга қайтарилади, чунки шаҳардаги ҳамма уйларда терлама касалига йўлиққанлар бор, юқумли касаллик шаҳар бўйлаб тарқаган ва овул ҳамда қишлоқларга [тарқаш] хавфи ҳам бор. Агар очлар оқими келиши тўхтатилса, юқумли касалликлар тарқашини тўхтатиш мумкин»¹. Юқорида келтирилган тарихий далиллардан маълум бўладики, келяётган очларни жойлаштириш катта муаммо туғдира бошлаган. Эндиликда жойлардан Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МКга болаларни уезд, вилоятларга юборишни тўхтатиш истагини билдириб мурожаат қилишлар кўпайиб кетди. Масалан, Наманган уезд ижроия кўмитаси 1921 йил 22 декабрида

¹ ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-руйхат, 21-иш, 59-варақ.

Фарғона вилоят ОЕ комиссиясига қилган мурожаатида «...болаларни юборишни тўхтатишингизни сўраймиз, чунки шаҳарда уларни жойлаштиришга бино қолмади. ...буинг устига болаларга бергани ички кийим, чойшаб, кроват, матрас ва шуниигдек озиқ-овқатлар йўқ ... [Вилоят] халқ маорифи бўлимидан интернатлардаги ота-онаси бор [махаллий] болаларни чиқариш тўғрисида таклиф киритишингизни сўраймиз»,¹ дейилади. Аммо бундай болалар эвакуациясини тўхтатишга оид мурожаатлар, илтимос ҳамда талабларга қарамасдан Россиядан келаётганлар оқимини тўхтатиш жуда қийин эди. Ҳар қандай мурожаат, эвакуацияни тўхтатишга қаратилган сўровларга Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ва ўз навбатида Марказ ҳеч қандай амалий ёрдам бера олмасди. Чунки келаётган оч болалар оқимини яна ўша очарчилик ҳукм сураётган худудларга қайтаришни амалда иложи йўқ эди...

Боз устига Туркистонда паноҳ топган ҳамма болалар ахволи ҳам яхши дейиш қийин эди. Юкорида қайд этилганидек, айрим худудларда Россиянинг очарчилик худудларидан келтирилган болалар учун дастлабки пайтларда бошпана, кийим-кечак, озиқ-овқат муаммоси бўлмаган ҳолда, орадан бир оз ўтиб болалар таъминотида узилишлар кўзга ташлана бошлади. Аммо бунга сабаблар ҳам йўқ эмасди... Чунки таъкидланганидек, очарчилик худудларидан эвакуация қилинаётганлар сони кўзда тутилганидан бир неча баравар ортиб кетди. Амалда бу Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ва унинг жойлардаги бўлимлари фаолиятини издан чиқариб, ташкилий масалаларда, таъминотда бошбошдоқлик ҳолатларига олиб келди. Айниқса бундай ҳолат, яъни очарчилик даҳшати ва унинг ачинарли оқибатлари кўнроқ болалар ҳаётида намоён бўлганлигини кўриш мумкин. Чунки ёшига кўра болалар

¹ ЎзР МДА, Р. 17-фонд, 1-руйхат, 733-иш, 5-варақ.

очлик азоб-уқубатларига, касалликка кўпроқ мубтало бўлган. Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ва Туркистон халқ маорифи комиссарлиги ҳамда уларнинг жойлардаги тегишли бўлимлари томонидан қилинган саъй-ҳаракатлар туфайли минглаб оч болалар муқаррар ўлимдан сақланиб қолгани аниқ. Жойлардаги аҳвол шунчалик оғирлашиб, мураккаблашиб, издан чиқиб кетдики, охир-оқибатда бу муаммоларга айбдорни топишда ҳукумат ожизлик қилди. Бунга ўша давр ижтимоий-сиёсий, иқтисодий шарт-шароитини, бошқарувдаги бошбошдоқликни, большевиклар бошқарувидаги тизимни ишдан чиққанини сабаб тариқасида келтириш мумкин. Мавжуд муаммо пайдо бўлишига ўз «ҳиссаси»ни кўшган большевиклар эндиликда унинг ечими устида бош котираб эдилар... Шунини айтиш керакки, большевиклар бошқарув тизими тўлақонли иш бермагани ҳолда, амалда жойлардаги очлар фожеасини енгиллатишга бел боғлаб, кунни тунга, тунни кунга улаб ишлаганлар ҳам кам бўлмаган. Шунинг учун ҳам у ёки бу ҳолатларни кўриб, тугалланган бир хулосага келиш қийин... Чунки қилинадиган хулосалар юзасидан яна бир неча мазмундаги хулосалар чиқариш мумкин бўлади...

Жойлардаги келтирилган оч болаларнинг ачинарли аҳволи тўғрисида, Черняев уезд «Болалар комиссияси»нинг раиси В. Поповнинг Туркистон халқ маорифи комиссарлиги ҳузуридаги «Марказий болалар кичик комиссияси»га 1922 йил 16 январидан ёзган ҳисоботида, Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келтирилганлардан касал, оч болаларни даволашга олимаётгани ва ҳатто «ўлган болалар мурдасини ҳафталаб олиб кетилмаётгани» қайд этилган. Масалан, 1922 йил 11 январда Богославский номи «Болалар уйи»да яшаётган бир қиз вафот этгани ва бу ҳақида уезд соғлиқни сақлаш бўлимига мурдани олиб кетиш зарурлиги тўғрисида муурожаат қилинганига қарамасдан, ҳамон мурда ўз жойида

эканлиги таъкидланган. Буига сабаб қилиб Богославский номли «Болалар уйи»да ишчи-ходимлар йўқлигини келтирилса, уезд ОЕ комиссияси ва уезд соғлиқни сақлаш бўлимидагилар томонидан мурдани олиб кетишии инкор этаётганликлари уқтирилади¹.

1922 йил бошларига келиб Черняев уездининг «Болалар комиссияси»да оч болаларга ёрдам кўрсатиш мутлако издан чиқиб кетган эди. Қилинаётган саъй-харакатлар ўз натижасини бермай кўйган. Шунинг учун ҳам В.Попов бундай шароитда фаолият юрита олмаслиги тўғрисида фикр юритиб, «мен бундай аҳволда яшай олмайман... [чунки] менинг ишим ҳеч қандай натижа бермаянти» дейиш билан бирга, агар Туркистои ОЕ МКга керак бўлсам, «мени қаерда ва қандай ҳолатда фойдаланиши мумкин бўлса – фойдалансин, аммо Черняев [уезди]да ишлашдан қутқарсин», - дейди².

Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келаётган оч болалар муаммоси борган сари мушкуллашиб боришида келтириляётган болаларни икки гуруҳга ажратиб, яъни мусулмонлар (татар, бошқирд в.б.) ва европаликларни (рус, немис в.б) алоҳида-алоҳида интернатларга жойлаштириш ҳам сабаб бўлган³. Бундай тартиб Татаристон ва Бошқирдистон МИҚлари ҳузуридаги тегишли ОЕ МКлари талабига биноан амалга оширилган эди. Аммо оч болаларни алоҳида жойлаштиришга ҳамма вақт ҳам имкон бўлавермас ва шу сабабдан баъзан улар вақтинча биргаликда ҳам яшар эдилар. Масалан, Наманган уезд ижроия қўмитаси қошидаги ОЕ комиссияси 1921 йил 19-20 декабрида уезд инқилоб

¹ ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-руйхат, 71-иш, 8-варақ ва орқаси.

² ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-руйхат, 71-иш, 8-варақ ва орқаси.

³ Очарчилик йиллари Марказ Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келтириляётган мусулмон аҳолиси, айниқса болаларини, Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси орасига, русийзабонларни ўлкадаги руслар яшайдиган посёлкаларга жойлаш мақсадга мувофиқ деб топган. Бу ерда тил ва руҳият ҳисобга олинган.

қўмитаси аъзолари Шомансурова ва Қосимхоновларга келтирилган болалар жойлашуви ва шарт-шароити кўрсатганлар. Улар болаларнинг яшаш шароити, тарбиячиларнинг тутган ўрни билан кенг танишгандан кейин уезд инқилоб қўмитасида махсус ҳисобот берганлар. Атрофлича муҳокамалардан сўнг, болаларни алоҳида интернатларга, айримларини эса, яъни европалик-русийзабон болаларни Янги шаҳардаги Чардинцев ҳовлисига, мусулмон болаларини эса Ҳамидуллаев хонадонига жойлаштиришга қарор қилганлар¹.

Агар болалар эвакуацияси 1921 йил август ойи бошларидан уюшган ҳолда оз-оздан ва асосан 9-15 ёшлилардан бошланган бўлса, 1921 йил охири ва 1922 йилдан эса эвакуация қилинаётган болалар соии кўпайибгина қолмасдан, балки уларнинг ёши ҳам жуда ёшариб кетган эди. Масалан, фақатгина 1922 йил март ойининг бошларида Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келган 3 ёшдан 8 ёшгача бўлган 3000 нафар болаларни Тошкентдаги «Болалар уйи»га жойлаштириш кўзда тутилган² бўлишига қарамай, амалда, тўла бўлмаган маълумотларга кўра, Туркистон ўз бағрига тахминан 100-120 мингдан ортиқ болаларни қабул қилган. Яна шуни таъкидлаш керакки, 1920 йиллар бошларидаги алғов - далғов воқеалар Россиядан эвакуация қилинган болалар сонини тўла ва аниқ келтириш имкоинини бермайди.

Туркистон ўз бағрига ўн минглаб болаларни боқиш, кийинтириш учун қабул қилган, аммо айти пайтда ўлкада истиқомат қилаётган аҳоли, айниқса болаларнинг аҳоли ҳам яхши эмас эди. Туркистондаги болалар ва айниқса Фарғона вилояти аҳолиси эндигина очарчиликдан қутулишга улгуриб-улгурмаган эди. Боз устига фарзандларини

¹ ЎзР МДА, Р. 17-фонд, 1-рўйхат, 733-иш, 5-варақ.

² Известия (ТуркЦИК), 17 августа 1921 г.; Жизнь национальностей (Москва), 14 марта 1922 г.

тўйдириб боқа олмаётган аҳоли эндиликда эвакуация тарикасида Россиядан келаётган болаларни ҳам ўз бағрига олишига тўғри келди.

Туркистон интернатларидаги маҳаллий болалар кийим-кечак билан 13,5 фоизга, оёқ кийим билан 15 фоизга, озиқ-овқат билан ҳам жуда оз миқдорда таъминлангани ҳолда¹, яна Россиянинг очарчилик худудларидан келаётганлар болаларни ҳам ўз қарамоғига олган эди. Демак, тарих тақозоси шуни кўрсатдики, ўзи юпун, оч ва кунини аранг ўтказаетган Туркистон халқи Россиядан келтирилган катта-кичик очларни боқишга, кийинтиришга ва касалларни оёққа турғизишига тўғри келди. Туркистон халқи ўз ризқини келганлар билан баҳам кўрди. Бу ҳам етмагандек, Россиянинг марказий губернияларидаги очларни боқиш учун ҳам озиқ-овқат маҳсулотлари юбориб турилди. Ана шу мақсадда Туркистон аҳолиси ўртасида турли тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб борилди. Агар тарғибот ишлари ўз таъсир доирасига кутилган даражада эга бўлмаган тақдирда, турли хилдаги солиқ ва тақсимотлари жорий этилдики, охир оқибатда бу ҳолат ҳаммаси очларга ёрдам шиори остида амалга оширилди. Лекин айнан шу 1921 йил охири ва 1922 йил бошларидан Туркистон аҳолиси, аниқроғи асосан Фарғона вилоятидаги аҳоли очарчилик азобига яна гирифтор бўлган эди. Аммо бундай ҳолатдан Марказ Волгабўйи очларини боқиш билан боғлиқ бўлгандек безовталиққа, зудлик билан Фарғона аҳлига ёрдам кўламини кенгайтириш ҳаракатига тушмади. Ҳатто Волгабўйи очларини Фарғонадан бошқа вилоятларга кўчириш масаласи ҳам кун тартибига қўйилгани йўқ. Нима учун шундай бўлди деган савол туғилади? Нега Марказ томонидан Фарғонадаги очарчиликка бефарқлик билан қаралди? Тўғри, Фарғонадаги очар-

¹ Инояттов Н.Ш. Коммунистическая партия в борьбе за развития народного образования в Узбекистане (1921-1925 гг.) Дисс... канд. ист. наук. - Т., 1965, - С. 54.

чилик дахшати Волгабўйи, Уралолди худудларидагидек кенг миқёсда эмас эди. Аммо шунга қарамасдан Туркистон МИҚ Фарғонадаги очарчилик кўлаמידан келиб чиқиб, Марказга бир иеча бор ёрдам бериш зарурлиги, аҳолининг деярли 500 мингтаси очлик азобини тортаётганлиги тўғрисидаги шошилинч хабарлари Москва раҳбариятини унча шошириб қўймади. Чунки Волгабўйидаги миллиоилаб очларни олдида **Фарғонанинг «атиғи» 500 мииг оч аҳли** Марказни катта ташвишга қўймаган кўринади. Туркистон МИҚ Фарғона вилоятидаги озик-овқат танқислиги билан боғлиқ аҳволни 1922 йил 31 январигагина кўриб чиқди. Мухокамалардан сўнг вилоятда йиғилаётган хайриялар тўла-тўқис Россия ва Фарғона очларига берилсин деб қарор қабул қилинди. Натижада Фарғона вилоятида хайрия тариқасида йиғилган пул, озик-овқат, кийим-кечак ҳамма-хаммаси вилоятда очарчилик азобини тортаётган аҳоли ва эвакуация тариқасида Россиядан келганлар учун сарфланадиган бўлди (Россиядан озик-овқат ёрдамига умид йўқ эди. –Р.А.)¹. Қарорга кўра Фарғонадан Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК фондига, Марказга озик-овқат юборилмаслиги керак эди. Лекин бундай ҳолат узок давом этмади. 1922 йил 11 февралда Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК раиси М.Бретт Фарғона вилояти ОЕ комиссиясига телеграмма юбориб, «хайрия пуллари [ОЕ МК ҳисобига] топшириш масъуллиги шахсан вилоят [ОЕ комиссияси] раисига юклатилади. Маҳаллий зарурият учун фақатгина 50 фоиз ажратилади» дея кўрсатма беради².

Кўриниб турибдики, Туркистон МИҚ ва унинг қошидаги ОЕ МК ўзлари қабул қилган қарорларини ўзлари бузишига тўғри келган. Эҳтимолдан ҳоли эмаски, ўша қарор мазмуни айрим Тошкентдаги Россия эмиссарлари

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 449-иш, 44-варақ.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 733-иш, 60-варақ.

оркали Марказга етказилиб, Москвадаги раҳбариятда норозилик туғдиришга улгурган. Москвадан Туркистон МИҚ раҳбарияти номига келган телеграммалар ва бошқа архив манбалари тахлили шундай хулоса чиқаришга асос бўла олади. Чунки Марказ мунтазам равишда Туркистонда Россиянинг очарчилик худудлари аҳолиси учун ўтказилаётган ёрдам ҳафталиклари, спектакл, концерт ва лоторея ўйинлари, сайиллар каби хайрия тадбирлари тўғрисида ҳисобот олиб турарди. Боз устига туман, уезд, шаҳар, вилоят, Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МКда фаолият кўрсатаётганларнинг аксарияти русийзабон кишиларни ташкил қилган эди¹. Улар эса, аксарият ҳолларда, Марказ манфаатига ишлашлари аниқ эди. Шунинг учун бўлса керак, 1922 йил 3 мартада Москвадан, аниқроғи БМИҚ раиси М.И.Калининдан норозилик оҳангидаги телеграмма келган. Ушбу телеграммада Туркистон МИҚ раҳбариятига «...маълумотларга қараганда, хайрия тариқасида йиғилган пуллар, озиқ-овқат ва бошқа нарсалар **қоидага қарши** маҳаллий заруриятга сарфланаяпган эмиш... ҳолбуки [БМИҚ] ОЕ МК белгилаган тартибга кўра, йиғилган хайриянинг 10 фоизигина очарчилик худудларидан келган оч-қочоқ ва болаларгагина сарф қилиниши мумкин» деб, харажатнинг бундай тартиби мақсадга мувофиқ эмаслигини уқтирилган². Ўйлаймизки, ушбу телеграмма учун асос бўлиб, Туркистонда йиғилаётган хайрияларнинг бир қисмини Фарғона вилоятидаги катта-кичик ёшдаги очларга берилаётгани хизмат қилган бўлиши мумкин эди.

Марказ томонидан Туркистондаги турли хайрияларни назорат қилиш, амалда ўлка аҳолисидан кўра кўпроқ Волгабўйи, Уралолди худудлари очлари манфаатининг ҳимоя қилишга қаратилган эди. Боз устига Россиянинг очарчилик

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 733-иш, 120-варақ.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 347-иш, 3-варақ.

худудларидан келаётган очлар оқими 1922 йилда ҳам давом этди. Чунки Россиянинг очарчилик худудларидаги иқтисодий аҳвол ўз юртларини тарк этишга ва бошқа ҳосилдор худудлардан наноҳ излашга мажбур қиларди. Қийинчилик билан топаётган нонини, юпун, жулдур кийимини ҳам келтирилган очлар билан баҳам кўраётган Туркистон халқи, айниқса Фарғона вилояти аҳолисиинг ўзи ҳам бу пайтда очарчилик азобларини тортарди.

Таъкидланганидек, Фарғонада очарчилик амалда 1921 йил кузидан бошланган эди. Айниқса бундай ҳолат Туркистоннинг кишлок худудларида яққол кўзга ташланарди. Бунинг устига Волгабўйи, Уралолди худудларидан келтирилган очлар оқими шундоқ ҳам оғир аҳволни янада мушкуллаштирди. Фарғонадаги озик-овқат захиралари муаммоси Туркистон МИҚ ва ХКК томонидан 1921 йил ноябр-декабр ойларидаги мажлисларда ҳам махсус кўриб чиқилган эди. Масалан, Туркистон ХКК раиси Қ.Отабоев Фарғонадаги иқтисодий аҳволни янада чуқурроқ ўрганиш учун 1922 йил феврал ойида вилоятнинг уезд, шаҳар ва кишлокларида бўлди. У Волгабўйи, Уралолди худудларидан келтирилганлар учун ташкил этилган жойлардаги «Болалар уйлари», интернатларларда истиқомат қилаётган болалар ва ундан ташқари маҳаллий аҳолининг иқтисодий аҳволи билан яқиндан танишди. Жойлардаги аҳвол шуни кўрсатадики, Россиядан эвакуация тариқасида келганлар ва айни пайтда ерли аҳолининг озик-овқат таъминоти ҳам қониқарли эмас эди. 1922 йил 19 февралда Қ.Отабоев, И.Хидиралиевлар Фарғона вилояти инқилобий кўмитаси мажлисида қатнашиб, вилоят озик-овқат комиссари Красснинг иқтисодий аҳвол тўғрисидаги ҳисоботини тинглайди. Мажлисида кенг ва атрофлича муҳокамалардан сўнг, Фарғонадан йиғилаётган озик-овқат солиғини бекор қилиб, вилоятга нон, гўшт маҳсулотлари бошқа вилоятлардан етказиш зарурлиги

тўғрисида қарор қабул қилган. Шунингдек, ушбу қарорда Фарғона вилояти озиқ-овқат органларига Бухоро республикаси ва Сирдарё, Самарқанд ва Туркман вилоятлари билан товар алмаштиришга киришиши ҳамда шу мақсадда 1922 йил март ойи учун 5 миллиард рубл ажратишга тўхталинган эди¹.

Фарғона вилоятидаги озиқ-овқат муаммоси кундан-кунга оғирлашиб бораверди. Мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб, Туркистон МИҚ ўзининг 1922 йил 11 майдаги мажлисида Фарғона вилоятини **очарчиликка учраган** деб қарор қабул қилди. Шу муносабат билан эндиликда Самарқанд ва Туркман вилоятларига нафақат Волгабўйи, балки Фарғона вилояти ҳам ёрдам кўрсатиш бўйича бириктирилган эди². Аслида бундай ҳолат Самарқанд ва Туркман вилояти аҳолиси учун яна оғир юк бўлди. Лекин шунга қарамадан, 1922 йил май ойи ўрталаридан сентябр ойи ўрталарига қадар Самарқанд вилоят ОЕ комиссияси Волгабўйи очларига бериладиган ёрдамдан ташқари яна Фарғона вилояти очлари учун 770 пуд ғалла, 130 пуд кишмиш, 81 пуд 0,5 фунт гуруч, 6 пуд ун, 6 пуд жўхори, 9 пуд қуритилган мева юборган бўлса, айнан шу даврда Туркман вилоятидан ҳам 2090 пуд ғалла, 88 пуд жўхори келтирилган эди³. Аммо бу ёрдам Фарғона очлари учун етарли эмас эди.

Юқорида қайд этилганидек, 1922 йил 11 майдаги Туркистон МИҚ қарорига мувофиқ, Фарғона вилояти очарчиликка учраган деб қарор қабул қилинганига қарамадан, ёрдам кўлами жуда оз миқдорда бўлганидан маҳаллий аҳолининг ёрдам (озиқ-овқат)га муҳтожлиги ортиб бораверди. Чунки ҳали ҳамон Волгабўйи очлари Туркистонда, жумладан Фарғона вилоятида истиқомат қиларди. Боз устига Россиянинг очарчилик ҳудудларидан

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 740-иш, 41-варақ.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 749-иш, 211-варақ ;935-иш, 15-варақ.

³ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 935-иш, 15-варақ.

Туркистонга келтирилаётганлар амалда тўхтатилмаган эди. Аниқроқ айтадиган бўлсак, эътиборнинг энг кўп қисми ҳамон Волгабўйи, Уралолди худудлари очларини боқишга қаратилган эди. Масалан, Фарғона вилоят аҳолиси очликдан азоб-укубат тортаётган бир пайтда ҳам, айрим ОЕ комиссияси раҳбарлари томонидан хайрия ва бошқа тадбирлар асосида йиғилган озиқ-овқатни маҳаллий аҳолига беришни юқори органлардан сўрашгаини қандай тушуниш мумкин? Далилларга мурожаат қиладиган бўлсак, Андижон уезд-шаҳар ОЕ комиссияси раисининг ўринбосари Михайлов 1922 йил 23 майда Фарғона вилоят ОЕ комиссияси раҳбариятига мурожаат қилиб, «йиғилган озиқ-овқат маҳсулотларини маҳаллий очларга тарқатиш мумкинми?»¹, деб сўрайди. Ахир 1922 йил 11 майда Туркистон МИҚ томонидан Фарғона вилоятини очарчиликка учраган деб эълон қилиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди-ку... Аслида шундай аҳволни келиб чиқишига Марказ ва унинг Туркистон раҳбариятидаги эмиссарлари олиб борган сиёсат сабабчи эди. Айнан Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ҳамон асосий эътиборни Волгабўйи очларига қаратишни давом эттирар эди. Хайрия ва тадбирлардан тушган маблағ, озиқ-овқат ва кийим-кечаклар асосан Волгабўйидан келтирилган оч болаларга ажратилар эди.

Жойлардаги озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжнинг кучайиши ва шунингдек, ҳамон ўзи оч бўлган ҳолда бошқаларни боқаётган Фарғона вилояти аҳолиси Туркистон МИҚ ва Марказга умид кўзи билан боқишда давом этарди. 1922 йил 3 июнида Андижон уезд ОЕ комиссияси раҳбарияти Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК раҳбариятига қилган мурожаатида, Фарғонада очарчилик бўлаётганига қарамасдан, ОЕ МК томонидан ҳеч қандай ёрдам кўрилмаётгани ва «... кўпгина қарорлар Волгабўйи очларини боқишга

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 749-иш, 178-варақ.

каратилияпгани»¹ қайд этилган. Шунингдек, мурожаатда «Волгабўйи очларини тезда [Туркистондан] эвакуация қилиш кўрсатмаси зарурлиги... Аидижонда тахминан 500 киши ўз ватанларига қайтишни сўраяпганлиги»² ҳам уқтирилган эди. Кўриниб турибдики, Фарғонадаги очарчилик Волгабўйидан келтирилган очларни яшаш тарзига ҳам салбий таъсир қилмай қўймаган эди. Шунинг учун ҳам улар ўз она юртларига қайтишни сўраганлар.

Туркистон МИҚ, ХКК ва ТКП раҳбарияти ўлкадаги ва айниқса Фарғонадаги озиқ-овқат танглиги муаммолари тўғрисида БМИҚ, РСФСР ХКК, РКП(б) МҚ раҳбариятига 1922 йил баҳоридан бошлаб бир неча марта мурожаат қилиб, очарчилик туфайли Фарғона вилоятида экишга ярокли ерларнинг 50 фоизи ҳам экилмай қолиб кетганини ва шунингдек, вилоятдан иш ҳайвонларини темир йўл орқали Россиянинг очарчилик ҳудудларига олиб кетиш кўпайганини ҳам қайд этганлар³. Туркистон МИҚ раҳбарияти ана шундай Марказга мурожаатлардан бирини 1922 йил 15 июнида қилади. Ушбу мурожаатда Марказ эътиборини Фарғонадаги очарчиликка қаратиб, очарчилик ўз қамровига кўра «фақатгина Фарғона аҳли саъйи-ҳаракати ёки бутун Туркистон аҳолиси ёрдами билангина енгилмайди» дейилади. Маълумки, Фарғона вилояти бутун Россияга юбориладиган пахтанинг 45-50 фоизини етиштириб беради. Шунинг учун ҳам мурожаатда Фарғона вилоятидаги очарчилик ва унга «ёрдам бериш Бутунроссия масъулияти» қарамоғига юклатилиши лозимлиги уқтирилади. Ушбу мурожаатда яна «Фарғона кишлоқ хўжалигини тиклаш учун махсус кредитлар» ажратилиши сўралган⁴. Аммо бундай мурожаатларга Марказ ҳамон бефарқ эди...

¹ ЎЗР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 345-иш, 81-варақ.

² ЎЗР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 345-иш, 81-варақ.

³ ЎЗР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 345-иш, 89-90 варақлар ва орқаси.

⁴ ЎЗР ПДА, 60-фонд, 1-руйхат, 1860-иш, 7-варақ.

Фарғона вилоятидаги очарчиликни бартараф этишдаги чора-тадбирлардан бири Волгабўйидан келтирилганларни ўз юртларига қайтариш, яъни реэвакуация қилиш керак эди. Чунки Фарғона вилояти аҳолисига уюшган ҳолда ёрдам кўрсатиш имконияти Туркистон МИҚ қошидаги ОЁ МКда йўқ бўлгани ҳолда, айни пайтда Марказ бу муаммо ечимида ёрдам уюштиришга шошилмасди. Аммо Фарғона вилоятидаги аҳвол борган сари оғирлашиб борарди. Шунини таъкидлаш жоизки, аслида 1921 йил охири ва 1922 бошларидан Туркистон халқи, айниқса *Фарғона вилояти аҳолиси ўзлари оч ҳолда Волгабўйи, Уралолди ҳудудлари очларини боққанлар* (биз томондан ажратилган - Р.А.). Бундай аҳвол кун тартибига Россия очларини ўз юртларига қайтариш масаласини долзарб қилиб қўя бошлади. Айтиш мумкинки, Россиядан келтирилган очларни ўз юртларига реэвакуация қилиш масаласи 1922 йил баҳоридан янада ўзнинг долзарблигини яққол кўрсата бошлади.

Очлар реэвакуацияси кун тартибидаги энг долзарб муаммолар қаторидан ўрин ола бошлади. Зеро очларни реэвакуация қилиш масаласини Марказга етказилганда ҳам, ҳамон Волгабўйи, Уралолди ҳудудларида очарчилик давом этарди. Эндиликда, келаётган очларни боқаман деб амалда очарчиликка мубтало бўлган Фарғона вилояти аҳолиси арздодини эшитиб, кўмакка интилганлар кўринмас эди. Туркистон МИҚ, ХКК нафақат Фарғона вилоятидаги, балки бутун республикадаги иқтисодий аҳволдан келиб чиқиб, ўлкадаги аҳвол ночорланиб бораётганлиги, эвакуация қилинганларни боқиш борган сари қийинлашиб кетаётганлигини ҳисобга олиб, бир неча марта Марказий эвакуация раҳбариятига мурожаат қилиб, Россиянинг очарчилик ҳудудларидан Туркистонга келтирилган катта-кичик ёшдагиларни ўз юртларига реэвакуация қилиш зарурлигини асослашга ҳаракат қилганлар. Аммо Марказ бу масалага

оид ҳар қандай асосли эътирозларни ҳам рад этишдан чарчамаган. Ҳар ҳолда бағрикениг Туркистон халқи, саҳоватпеша Фарғона аҳолиси очарчилиги Марказ эътиборидан узоқроқ эди... Масалан, 1922 йил 8 апрелда Москвадан Марказий эвакуация бошлиғи Туркистон МИҚ ва ОЕ МКга юборган телеграммасида «ҳозирги пайтда очларни Туркистондан реэвакуация қилишни имконияти йўқ»¹, деб уқтирган эди.

Бунинг устига Туркистонга ҳамон Россиянинг очарчилик ҳудудларидан оч-қочоқ тариқасида келаётганлар бор эди. Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ҳисоботида кўра, 1922 йил 1-25 апрел оралиғида ҳам ўлкага Қозон ва Воронеж губернияларидан оч-қочоқлар келганлиги тўғрисида қайд этилади². Айни пайтда Фарғона ахлиниги ўзи очарчиликка дучор бўлиб турганда, яна Россиядан очлар оқими келишини тўхтамаслиги Туркистон республикасининг иқтисодий аҳволига янада салбий таъсир қилганлиги аниқ.

Албатта, Марказ реэвакуация қилишга шошилмагандан кейин Фарғона очлари ўз ёғига ўзи қовурилиб, очлик азобини тортишни давом эттиришдан ўзга чораси йўқ эди. 1922 йил 18 июндаги маълумотга кўра, фақатгина Қўқон шаҳрида 2100 нафар катта ёшдагилар, интернатда 250, «Болалар уйлари»да 150 нафар ва бутун Фарғона вилоятида 8360 нафар очлар расман рўйхатга олинган³. Айни пайтда шуни таъкидлаш жоизки, Россиянинг марказий губерниялари, хусусан Марказда ҳам Фарғонадаги очарчилик тўғрисида маълум бир маълумотга эга эдилар. Масалан, Самарада чоп этиладиган газетада берилган хабарда «Фарғонада 387 минг нафар очлар бор бўлиб, уларнинг 40 фоизи болаларни ташкил этади. ...улардан 35 миинг

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 347-иш, 7-варақ.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 927-иш, 49-варақ.

³ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 345-иш, 89-90 варақлар ва орқаси.

нафаригина [Туркистон] очарчилик оқибат[ларини] тугатиш пунктларида. Бу май ойига нисбатан 14 мингта кўп» дея кайд қилинган¹. Шундай қилиб, юз минглаб кишиларни очарчилик худудларидан қабул қилаётган Туркистон аҳолисининг аҳволи 1922 йил иккинчи ярмидан танг бўла бошлади. Хусусан, бутун Туркистон аҳолиси Волгабўйи, Уралолди худудларининг очларинигина эмас, Фарғона вилояти очларига ҳам ёрдам кўрсата бошлади. Эндиликда Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Хива ва бошқа худудларда очарчилик азобини тортаётган Фарғона вилояти болаларига ҳам ёрдам кўлини чўзиш борасида тарғибот-ташвиқот ишлари олиб борилар эди. 1922 йил декабрида Туркистонда «Болаларга ёрдам» ҳафталиги ўтказилган ва ишлаётганларнинг ҳар ойдаги икки кунлик иш ҳақи Волгабўйи, Уралолди худудларидаги ва Фарғона вилоятининг оч болаларига хайрия тариқасида беришга қарор қилинган эди². Туркистон раҳбарияти ва халқи зиммасига нафақат келтирилган болаларни, балки Фарғонадаги оч болаларни ҳам очлик азоб-уқубатларидан қутқаришдек мураккаб вазифа юклатилган эди. Марказ эътиборини маҳаллий очлар таъминотига қаратилаётганига қарамасдан, ҳамон Волгабўйи, Уралолди очлари реэвакуацияси кутилаётган болалар таъминотига кўпроқ маблағ, озиқ-овқат ажратиб борилган. 1922 йил 5 декабрида Туркистон соғлиқни сақлаш халқ комиссарлигининг БМИҚ қошидаги «Болалар комиссияси»нинг очарчилик оқибатларини тугатиш марказий комиссияси билан келишувига мувофиқ, Фарғонага Волгабўйидан келтирилган оч болалар учун 36 мингта озиқ-овқат емиши ажратилган³.

Мавжуд архив манбаларида келтирилишича, Туркистонга келтирилган Россия очлари аҳволи 1922 йил иккинчи

¹ Коммуна (Самара), 24 июля 1923 г.

² ААП Кирг., ф.6, оп.1, д.182, л.3.

³ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 347-иш, 20-варақ.

ярмидан яна оғирлаша бошлади. Чунки Фарғона вилоятидаги очарчилик ўлка иктисодий аҳволига таъсир қилмасдан кўймагаиди. Албатта, бу аҳвол Россиядан келтирилган очларга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Эидиликда кўчаларда ўз ризқини топиб ейиш ҳам мушкуллаша борди. Айниқса бу, болалар аҳволида яққол кўзга ташланарди. Бошқирдистон МИҚнинг Туркистондаги ваколатхонаси ўз ҳисоботларидан бирида 1922 йил 13 августида ўлкадаги оч болалар яшаш шароити ва уларга маҳаллий ҳокимиятнинг муносабати жинояткорона бўлаётгани, бу хусусан кўплаб «қизларни бир бурда нон илинжида, юмшоқроқ айтганда, қайсидир [ноаник] одамларга турмушга чиқаётгани (аслида фохиша йўлига ўтиб кетаётганини назарда тутилган – Р.А.), шу тарика кўз ўнгимизда ҳаётинг ифлосликларига кўмилаётгани» кўзга ташланаётганида деб қайд этилади¹. Бундай ҳолат юзага келгани, амалда очлар таъминоти ва айна пайтда ёшлар тарбияси издан чиқиб бораётганидан далолат беради.

Шундай қилиб, Фарғона вилоятида очлар сони кундан-кунга ортиб борар ва уларни рўйхатдан ўтказиш ҳам ўз қийинчиликларига эга эди. Боз устига Фарғона вилоятидаги Волгабўйидан келтирилган очларни озик-овқат таъминоти аҳволи ҳам борган сари ёмонлашиб борарди. Самарқанд ва Туркман вилоятларидан Фарғона очларига берилаётган ёрдамлар етарли эмас эди. Аҳволни бундай давом этавериши оқибатидан хавфсираб, очларни қутқариб қолиш мақсадида Фарғона вилоят ОЕ комиссияси раиси ўриибосари М.Хўжаев 1922 йил 9 августда Туркистон МИҚ ва республика ОЕ МК раҳбариятига мурожаат қилиб, вилоятда очлар сони кундан-кунга кўпайиб бориши натижасида Волгабўйидан келтирилган очларни боқиш имконияти чекланиб бораётганини ва «...**Фарғона вилоятини Волга-**

¹ ЦГИА РБ, ф. Р. 99, оп. 1, д. 8, лл. 51-52.

бўйндан [келтирилган] очлардан холи қилиш керак» (таъкид бизники – Р.А.) лигини уқтиради¹. Аммо Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК раиси М.Бретт томонидан М.Хўжаевга берилган жавобда «Волгабўйи очларини Туркистон бўйлаб жойлаштириш (амалда тарқатиш – Р.А.) имконияти йўқлиги сабабли улар Фарғонада қолиши керак. Уларга (Волгабўйи очларига-Р.А.) ҳам бир хил ёрдам керак»², дейилади. Мавжуд танг аҳволдан келиб чиқиб, Фарғона аҳли ҳам Волгабўйи, Уралолди очлари каби **тенглик асосида озиқ-овқат билан таъминланадиган бўлдилар**. Аммо бу ҳолат узоқ давом этиши мумкин эмасди. Оч ҳолда очларни боқиш узоқ вақт давом эта олмасди. Марказ Фарғонада аҳвол яхшиланишидан манфаатдор эди. Хусусан, кун тартибида Фарғона пахтаси ҳам муҳим аҳамиятга молик эди...

Охир-оқибатда Марказ ҳам 1922 йил охири ва 1923 йил бошларидан Фарғонадаги очарчиликка эътибор қаратишга мажбур бўлди. Чунки асосий пахтачилик ҳудуди бўлган Фарғона вилояти аҳлига ёрдам бермаслик, вилоятда пахта ўрнига ғалла ва сабзаёт экинлари экишни кўпайтиришга олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам Марказ Фарғонага ёрдам тараддудига тушиб қолди. 1923 йил 22 февралда Москвадан Туркистон МИҚ ва ХКК раҳбариятига берилган телеграммада Туркистонга 50 миң пуд ғалла ажратилгани ва унинг 75 фоизи иш ҳақини ёпишга ҳамда қолган 25 фоизини ташкилий ишлар билан боғлиқ заруриятга сарфланиши кўрсатилган эди. Ушбу телеграммада энг асосий вазифа тракторларни созлаш ва тиклаш деб уқтирилган³.

Шундай қийин аҳвол Туркистонни қамраб олган пайтда ҳам Марказ Фарғона аҳлига уюшган ҳолда озиқ-овқатдан

¹ ЎзР МДА, Р.17 -фонд, 1 -руйхат, 345-иш, 168-варақ.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 749-иш, 214-варақ.

³ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 478-иш, 101-варақ.

ёрдам чора-тадбирларини ишлаб чиқишга шошилмаган. Бирдан-бир йўл Россиянинг очарчилик худудларида Туркистонга келтирилганларни реэвакуация қилиш чораси эди. Аммо ҳақиқат шундан иборат эдики, ўз пайтида Туркистонга очлар эвакуацияси Марказ хоҳиши-кўрсатмаси асосида бўлганидек, эндиликда Волгабўйи, Уралолди худудларидан келган очларни ҳам ўлкадан ўз юртларига қайтариши ҳам Москвадаги раҳбарият розилигисиз амалга ошириб бўлмас эди.

Очарчилик туфайли Волгабўйи, Уралолди худудларидан Туркистонга эвакуация қилинган ёки ўзлари очарчиликдан қочиб, Туркистонда паноҳ топган оч болаларни ўз юртларига қайтариш жараёни ҳам маълум даражада ўз мураккабликларига эга бўлган. Ўз пайтида уларни Туркистонда қабул қилиш, жойлаштириш каби масалалар қанчалик муаммоларни келтирган бўлса, эндиликда ўша оч болаларни ватанларига қайтариш ҳам маълум бир қийинчиликлар туғдирган. Реэвакуация билан боғлиқ муаммолар қаторига биринчидан, очарчилик худудларидан келганларнинг айримлари ўз она юртларига қайтишни хоҳламасликлари, иккинчидан, уларни реэвакуацияси учун маълум миқдорда озиқ-овқат билан таъминлаш мажбурияти, учинчидан, Самара, Оренбург, Қозон, Уфа ва бошқа худудларда очарчилик ҳали тўла бартараф этилмаганлиги туфайли келтирилганлари Туркистондан реэвакуация қилиш эрта деб, ўз ҳамюртларини қабул қилишга шошилмаслик, тўртинчидан, реэвакуацияни мажбуран амалга оширмаслик бўйича Марказ берган кўрсатмасини киритиш мумкин. Бундаи ташқари очарчилик худудларидан келганларни реэвакуация қилиш учун ҳам аичагина миқдорда маблағ керак эди. Аммо бу маблағни ҳам Марказ ўз зиммасига олмаган эди. Ана шундай мураккаб аҳволда Туркистон ва Бухоро республикаларидан реэвакуация амалда 1922 йил

иккинчи ярмидан бошланди. Бошқача айтганда, мавжуд иқтисодий аҳволдан келиб чиқиб очларни Туркистондан реэвакуация қилмасликнинг иложи қолмаган эди.

Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК хайъат аъзоси, Туркистон Марказий эвакуация («Туркмарказэвак») бошлиғи А.С.Сушко 1922 йил 5 июлида ўлкага Россиядан келтирилган очларни она юртларига қайтариш масаласи бўйича Москвага хизмат сафарига юборилди. А.С.Сушко Москвада БМИҚ қошидаги ОЕ МК ҳамда Марказий эвакуация раҳбариятига учраб, ўлкадаги иқтисодий аҳволдан келиб чиқиб, уларни Туркистондан реэвакуация қилиш муаммолари билан боғлиқ ташкилий масалаларни ҳал қилди. 1922 йил 12 августида А.С.Сушко Туркистон МИҚ, ХКК ҳамда Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК раҳбарияти олдида Москвага қилган хизмат сафари натижалари бўйича берган ҳисоботида қуйидагиларни билдиради:

- келишувга мувофиқ яқин 3 ой ичида Туркистонга келтирилган очларнинг 50 минг нафари ва 5 минг нафар ишчилар ўзларининг Россиядаги очарчилик ҳудудларига уюшган ҳолда реэвакуация қилинади;

- Туркистон соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги томонидан реэвакуация қилинаётганларга хизмат кўрсатиш юклатилади ва кўшимча 500 нафар касаллар учун жой ажратилади;

- реэвакуация қилинаётганлар сафидаги болалар, шу жумладан етимлар давлат ҳисобидан боқилади;

- реэвакуация қилинаётганларга давлат ҳисобидан 4000 дона кийим-бош, 1 вагон сельдь балиғи ҳамда совун, ёғ, чой ва кофе ажратилади¹.

Шундай қилиб, Россиядан келтирилган очларни уюшган ҳолда, расман реэвакуация қилиш жараёни 1922 йил август ойининг иккинчи ярмидан бошланди. Волга-

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 350-иш, 503-варақ.

бўйи, Уралолди худудларига очларни реэвакуацияси вазифаси билан 1922 йил 12 августидан номи «Туркмарказэвак» эмас, балки номи ўзгарган яъни аҳолини эвакуация қилиш бўйича Туркистон эвакуация бош бошқармаси (Туркэвак-бош)га айлантирилган ташкилот шуғулланди¹.

Эндиликда Туркистон раҳбарияти олдида янги вазифа, яъни ўз пайтида Россиянинг очарчилик худудларидан келтирилган очларни мумкин қадар тезроқ ва кўпроқ ўз юртларига қайтаришдек мураккаб вазифалар кутарди. Шунинг таъкидлаш лозимки, реэвакуациядан нафақат Туркистон раҳбарияти, балки ўз пайтида ўлкага эвакуация қилинган очларнинг ўзи ҳам маълум даражада манфаатдор эдилар. Ҳар ҳолда ўз юрти, бола-чақаси, ота-она, қариндош-уруғлари бағрига қайтиш ҳисси инсонга хос хусусиятлардан бири эди. Бу борада болалар билан Туркистонга келиб қолганлар ҳам, ўз юртларига қайтишни хоҳловчилар ҳам бор эди. Хусусан, Туркистон вилоятларидаги интернатларда эвакуация натижасида болалар билан Туркистонга келиб қолган тарбиячи ва ўқитувчилар ҳам реэвакуация истиқболлини кутишарди. Ана шундайлардан бири Ф.Малышев эди. У асли Самара губернияси Бузлук уезидан бўлиб, 1921 йил болалар эвакуация даврида тарбиячи тариқасида Туркистонга келиб қолган эди. Ф.Малышев аввал Тошкент, сўнгра Самарқанд шаҳридаги 3-сонли интернатда, Туркман вилоятидаги 1-сонли «Болалар уйи»да келтирилган болаларни кийим-кечаги, озиқ-овқати ва саломатлиги бўйича масъул ходим бўлиб хизмат қилган. Маҳаллий ҳокимият вакиллари олдида болалар учун кийим-кечак, иссиқ-совуқ ва озиқ-овқат муаммолари бўйича мурожаат қилиб, бу масалаларни ижобий ечимига ҳаракат қилиш ҳам унинг вазифасига кирган эди. Эвакуация жараёни шунчалик тезлик билан амалга оширилганидан Ф.Малышев Самара

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 350-иш, 432-варақ.

губерниясида онасини қолдиришга мажбур бўлган эди. Онасининг аҳволидан хабар оладиган ҳеч кими йўқ эди. «Болалар уйи»дагиларни Россияга реэвакуация қилиниш истиқболи кўринмагандан кейин у ўзини яна оиа ватани бўлмиш Самарага қайтишига рухсат беришлариини сўраб, 1923 йил апрел ойида Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МКга мурожаат қилган эди¹.

Аммо шуниси борки, Туркистондан Россияинг очарчилик худудларига реэвакуация қилиш жараёни ҳам айрим қийинчиликларни енгиш орқали олиб борилган. БМИҚ томонидан Туркистондан Волгабўйи, Уралолди худудлари очларини реэвакуация қилиш тўғрисида қарор қабул қилинишини очарчилик худудларида, юмшоқроқ қилиб айтганда, «хурсандчилик» билан кутиб олинмаган. Буни бир нечта сабаблари бор эди. Биринчидан, ҳали Волгабўйи, Уралолдининг кўплаб худудларида очарчилик тўла чекинмаган бўлса, иккинчидан, реэвакуация қилинаётганларни қабул қилиш ва уларни боқиш имконияти йўқ эди. Учинчидан, ўз пайтида Россиядан Туркистонга эвакуация қилинганларнинг аксариятини хўжалиги тўла-тўкис издан чиқиб вайрон бўлган эди. Ушбу вазиятдан келиб чиқиб, очарчилик худудлари раҳбарияти Туркистондан ўз ҳамюртларининг реэвакуациясини *жуда эрта* деб, норозилик билан қабул қилганлар. Ҳатто ўз норозиликлари тўғрисида Марказ раҳбариятига ҳам билдирганлар. Масалан, Самара губернияси ОЕ комиссияси БМИҚ қошидаги ОЕ МК ва Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МКларга 1922 йил июл ойи охирларида берган телеграммасида, ўз пайтида губерниядан Туркистонга эвакуация қилинганларни Самарага реэвакуация қилмай туришларини, чунки шундоқ ҳам Самарада ишсизлар жуда кўплигини қайд этилган. Ушбу телеграм-

¹ ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.14, л.90; ЎзР ПДА қошидаги СВА, 31-фонд, 1^А-рўйхат, 295-иш, 103, 175-варақлар.

мада агар реэвакуация қилинган тақдирда ҳам, Самара губерниясида уй-жойи, хўжалиги борларнигина ўз юртларига қайтариш мумкин дейилган¹. Аммо буидай илтимосномалар олдида реал қийинчиликлар ўз мураккаблигини кўрсатарди. Мавжуд архив манбаларининг таҳлили шуни кўрсатадики, Россияга очлар реэвакуацияси маълум бир тўсикларни енгиш орқали амалга оширилган. Ўз пайтида Марказ томонидан Волгабўйи, Уралолди худудлари очларини, хусусан очарчилик худудларидан келтирилган оч болаларни ҳам ўз юртларига уюшган ҳолда қайтариш тўғрисида тегишли қарорлар қабул қилинганига қарамадан, амалда реэвакуация жараёни билан боғлиқ ташкилий ишларда маълум бир қийинчиликлар ва муаммолар учраб турарди. Туркистон раҳбарияти ўз олдига қанча даражада тезроқ очлар реэвакуациясини амалга оширишни мақсад қилиб қўйган бўлса, билъакс Волгабўйи, Уралолди худудларидагилар эса мумкин қадар ўз вақтида Туркистонга эвакуация қилинган ҳамюртларини, хусусан оч болаларни яна қайтадан яшаш жойларига реэвакуация қилинишини пайсалга солишга, муддатини мумкин қадар орқароққа чўзишга ҳаракат қилардилар. Бундай ҳолат натижасида оч болалар сарсонгарчилиги яққол кўзга ташланарди.

Масалан, 1922 йил 1 сентябрида Туркистондан Волгабўйи оч болалар эшолони ўз юртларига реэвакуация қилинган. Ушбу очлар эшолонидаги 53 нафар оч болалар асли Самара губерниясидан бўлиб, уларни тегишли губерния раҳбарияти яна ўз бағрига олишга «тайёр» эмас эди. Ҳатто Самарага Туркистондан реэвакуация тариқасида келтирилган оч болаларни қабул қилиш ёки қилмаслик муаммоси Самара губернияси ижроия кўмитаси раиси Голошекин томонидан кўриб чиқилган. Ушбу муаммога Самара раҳбарияти томонидан сиёсий тус берилиб, РКП(б)

¹ Туркестанская правда (Тошкент), 2 августа 1922 г.

МК Ўрта Осиё бюроси ва Турккомиссияга мурожаат қилиниб, унда Туркистондан Самарага реэвакуация қилинган болалар ота-онасиз ва уларни «бизнинг розилигимизсиз [ҳамда] Марказ рухсатисиз (қайтарилганини назарда тутилган – Р.А.) амалга оширилган, [чунки] бўш «Болалар уйи» йўқ, маблағ йўқлигидан болалар оғир аҳволга тушиб қолдилар», - дейилади¹. Ушбу мурожаатда Туркистондан келтирилган болаларга қарашга, уларни таъминоти билан шуғулланишга имконияти йўқ ва шундан келиб чиқиб «қатъиян реэвакуацияни тўхтатиш чораларини кўришингизни сўрайман, - [реэвакуация қилинган] 53 нафар болалар учун пул, озиқ-овқат, кийим-кечаклар жўнатиш зарур, *а к с ҳ о л д а [б о л а л а р н и] ў з и н г и з г а қ а й т а р а м и з*» (биз томондан ажратилган – Р.А.), деб уқтирилади². Кўриниб турибдики, ҳали очарчилик ҳудудлари ўз очлари-ҳамюртларини қайтариб олишга тайёр эмас эдилар.

Шунинг учун ҳам очарчилик ҳудудлари раҳбарияти яна Марказ қўллаб-қувватлашига умид қилиб, бу масалада Туркистондаги рус эмиссарларини ҳам «ишга солиш»га ҳаракат қилганлар. Аммо Туркистондаги аҳвол ҳам келтирилган очларни яна муддатсиз боқиш ва бошқа таъминоти билан шуғулланишни тақазо этмасди. Юкоридаги мурожаат бўйича Туркистон аҳолини эвакуация қилиш маркази бошлиғи А.Сушко РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси котиби Глаголевага юборган тушунтиришга асосланган хатида, ўлкадан очарчилик ҳудудларига реэвакуация қилинган болалар ўз юртларига қайтарилаётганда улардан Волга-бўйида ота-онаси бор-йўқлиги сўралган, аммо «болалар ота-онаси борлиги тўғрисида ёлғон маълумот берган бўлиши ёки [улар] кейинроқ вафот этган - яшаш жойларини ўзгартирган бўлиши мумкин» дейиш билан Самарага юборилган

¹ ЎзР МДА, Р.621-фонд, 1-руйхат, 113-иш, 503-варақ ва орқаси.

² ЎзР МДА, Р.621-фонд, 1-руйхат, 113-иш, 503-варақ.

болалар учун ҳеч қандай пул, озиқ-овқат, кийим-кечак жўнатиш керак эмас деб, ҳозир ҳам «Самарадан деярли ҳар куни [оч] болалар келяпти ва биз ҳеч қандай ёзишмаларсиз уларни қабул қилиб, жойлаштираверамиз», - дейилади¹. Болалар реэвакуацияси жараёнидаги бу аҳвол яна бир бор большевиклар сиёсатида ягона тизим тўлақонли ишламагани, натижада очарчилик азобини тортаётган болаларни нафақат ўзга юртларда, балки ўз она юртларида ҳам қабул қилиш муаммоси кўзга ташланганидан далолат беради.

Туркистондан очлар реэвакуациясини фақатгина Волгабўйи, Уралолди худудларидаги раҳбариятгина норозилик билан кутиб олмаган. Бу масалага ўз пайтида Россиядан эвакуация бўлиб келган очларнинг ўзи ҳам бир хил, яъни хурсандчилик билан ёндашмаган. Хусусан, эвакуация тариқасида келган очлар орасида Туркистондан ўзларини реэвакуация қилинишларини хоҳламаганлар ҳам анчагина эди. Чунки эвакуация тариқасида келганларнинг айримларини ўз юртларида кутадиган ота-оналари йўқ бўлса, бошқалари бола-чакасидан айрилган, хотини ёки эрини ҳамда ўз юртларида уй-жойи, хўжалигини йўқотганлардан иборат эди. Албатта, Туркистондан ўз юртларига кетишни хоҳламаганлар ўлка халқининг саховатпешалигини, болажонлигини, ўз ризқини ҳам очлар билан баҳам кўришга тайёрлигини, бир сўз билан ифодалаганда бағрикенглигини шоҳиди бўлган эдилар. Шунингдек, реэвакуация тариқасида ўз она юртларига қайтишни хоҳламаётганлар серқуёш Туркистон ноз-неъматларидан баҳраманд бўлишга, мева ҳамда сабзавотларини татиб кўришга ҳам улгурган эдилар.

Айни пайтда БМИҚ қошидаги ОЕ МК ва Марказэвак қарорига мувофиқ, Туркбошэвак Волгабўйи, Уралолди худудларидан ўз пайтида очарчилик туфайли Туркистонга

¹ ҲЗР МДА, Р.621-фонд, 1-рўйхат, 113-иш, 503-варақ.

келганларни мажбуран реэвакуация қилишга ҳаққи йўқ эди¹. Шу билан бирга очлар, айниқса оч болалар реэвакуацияси, Марказ топшириғига мувофиқ, Туркистондан уларга яшаш жойига етиб боргунча етарли даражада озик-овқат, чойшаб, кийим-кечак таъминланиши керак эди. Шунингдек амалда, оч болалар реэвакуацияси билан боғлиқ харажатлар ҳам маҳаллий ҳокимиятлар зиммасига юкланиши кўзда тутилган².

Аммо шуни таъкидлаш жоизки, ўз пайтида келиб қолган очлар ичидан маълум бир қисмини Туркистондан ўз она юртлари томонга интилганлар ҳам ташкил қиларди. Чунки уларнинг борар жойи, ўз юртларида қутаётган ота-оналари, хўжаликлари, уй-жойлари бор эди. Туркистон МИҚ ва ХКК раҳбарияти реэвакуация қилинаётганлар учун имкон даражасида шарт-шароит яратиб беришга ҳаракат қилганлар. Бу борада Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК раиси ва Туркбошэвак бошлиғи 1922 йил 6 сентябрида реэвакуация билан боғлиқ муаммолар ечимида қилиниши зарур бўлган вазифалар бўйича Туркистон ХКК раиси ва ўлка озик-овқат халқ комиссарига қилган мурожаатида Оренбург, Самара, Саратов ва бошқа губерниялар томонидан очларни яна ўз паноҳига олишдан бош тортаётганидан келиб чиқиб, тегишли таклифлар киритади. Хусусан, Туркистондан реэвакуация жараёнини тўлақонли амалга ошириш йўлларида бири, Россиянинг очарчилик худудларида келганларни ўз юртларига қайтиши учун уларга маълум миқдорда озик-овқат бериш зарурлиги таъкидланади. Масалан, фақатгина 1922 йил сентябр ойида 30-40 мингта очлар реэвакуацияси кўзда тутилган эди. Агар уларнинг ҳар бирига 10 кунликдан озик-овқат берилса, унда 300-400 минг паёк билан таъминлашга тўғри келади³.

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 350-иш, 320-варақ.

² ЎзР МДА, Р.22-фонд, 1-руйхат, 105-иш, 17-варақ.

³ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 350-иш, 453-варақ ва орқаси.

Шундай қилиб, реэвакуация тариқасида Қозон, Уфа, Самара, Симбирск, Оренбург ва бошқа очарчиликка учраган худудларга қайтаётганларни озик-овкат, дори-дармон ва кийим-кечак билан таъминлаш каби масалалар ҳам Туркистон республикаси зиммасига юклатилган. Ҳақиқатан ҳам Волгабўйи, Уралолди худудлари очларини ўз юртларига қайтаришдан Туркистон раҳбарияти манфаатдор эди. Реэвакуация жараёини тезлаштириш ўлка раҳбарияти олдидаги муҳим вазифалар қаторида турарди. Чунки мумкин қадар тезроқ ўлкадан Россия очлари реэвакуацияси амалга оширилса, Туркистон раҳбариятини Фарғонадаги очарчилик муаммолари билан чуқурроқ шуғулланишига имкон кенгайарди. Шунинг учун бўлса керак, Туркистон МИҚ ва ХКК томонидан Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК зиммасига реэвакуация ечимига маҳаллий ташкилотларни ҳам жалб қилишни юклатилди. 1922 йил 20 сентябрида Туркистондаги 18 та турли ташкилот вакиллари иштирокида мажлис чақирилиб, унда уюшган ҳолда етим болаларнинг дастлабки реэвакуацияси билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилди. Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК томонидан уюштирилган ушбу мажлисда ўлкада фаолият юритаётган ҳамма ташкилотлар вакиллари Россиядан келтирилган етим болалар реэвакуациясида имкон даражасида ёрдам беришга тайёр эканликларини билдирдилар. Республика миқёсида ўтказилган мажлис қароридан келиб чиқиб, ўз юртларига қайтарилаётган етим, оч болаларга ёрдам кўрсатиш масаласи ўлкадаги турли ташкилотлар мажлиси кун тартибига кўйилди. Хусусан, Туркистон КПнинг I район кўмитаси ҳузуридаги Хотин-қизлар бўлими ҳам оч етим болалар реэвакуацияси муаммоси ечимида фаол иштирок этишини муҳокамага қўйди. Хотин-қизлар бўлимидаги аёллар ўз юртларига реэвакуация қилинаётган етим, оч болаларга оналарга хос меҳр-муруват кўрсатиш,

хусусан, қайтаётган болаларни ювинтириш ҳамда уларга кийим-кечак тикиш, уларнинг кийим-кечакларини, чойшабларини ювиш, турли пишириқларни пишириш мажбурияти-ни олдилар¹. Мавжуд архив манбалари шундан далолат берадики, Туркистон Хотийи-қизлари бўлимидаги аёллар ҳақиқатан ҳам реэвакуация қилинаётган очарчилик болаларига меҳрибонлик намуналарини кўрсатишган. Масалан, реэвакуация муносабати билан аёллар ишлайдиган фабрика очларга 25 нафар болалар учун кўйлак, 25 дона кизлар кийими, 37 дона сочиқ, 50 дона дастрўмол ва 80 дона қалпоқ совға қилган². Бундай ғамхўрлик реэвакуация қилинаётган оч болалар учун асқотарди.

Реэвакуация қилинаётганларни озик-овқат билан таъмилаш муҳим аҳамиятга эга эди. Бунинг учун Туркистон МИҚ ва ХКК ҳамда Туркистон МИҚ қошидаги ОЁ МК ва унииг вилоятлардаги ОЁ комиссиялари бор имкониятларини ишга солиб, реэвакуация жараёнида ёрдам беришга ҳаракат қилганлар. Масалан, фақатгина 1922 йил сентябрида очарчилик туфайли Туркистонга келиб қолган 2382 нафар катта-кичик ёшдагилар Самарқанд вилоятидан ўз она юртлари бўлмиш Волгабўйига реэвакуация қилинган. Уларни реэвакуацияси муносабати билан Самарқанд вилоят ОЁ комиссияси ҳар бир ўз юртига кетаётган очларга Тошкентга етгунга қадар 1 фунтдан нон билан таъминлаган эди. Шунингдек, кетаётганларга 227 пуд пиширилган нон тарқатилган ҳамда 6000 рубл маблағ берилган эди³. Бу расман ҳар бир ўз юртига кетувчиларга берилган ёрдам эди.

Таъкидлаш жоизки, Туркистон озик-овқат халқ комиссарлиги томонидан берилган кўрсатмага мувофиқ ҳар бир Россиядан келган киши (агар у хизмат сафарига келган бўлса ҳам-Р.А.) ўз юртига қайтишида 5 пуддан ортмаган

¹ ЎзР МДА, Р. 621-фонд, 1-руйхат, 108-иш, 129-варақ.

² Туркестанская правда (Тошкент), 26 септября 1922 г.

³ ЎзР ПДА қошидаги СВА, 31-фонд, 1^А-руйхат, 479-иш, 53-варақ.

галла олиб кетиши мумкин эди¹. Ўз юртлари, яъни очарчилик ҳудудларига Туркистондан қайтаётган ҳар бир оилага 1922 йил май ойидан 30 пудгача экиш учун уруғлик ва емиш учун етарли тарзда ун олиб кетишга рухсат берилган эди². Расман реэвакуация бошланиши билан Туркистон МИҚ ва ХКК ўз она юртларига кетаётганлари ўзлари билан озиқ-овқат, уруғлик олиб кетиш меъерини қайта кўриб чикди ҳамда уюшган ҳолда ўз юртига қайтаётганлардан ҳар бир оилага 10 пуддан уруғлик олиб кетишига рухсат берди³.

Реэвакуация жараёни давом этар экан, Фарғона вилояти ОЕ комиссияси Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ва Туркбошэвакдан 1922 йил 20 сентябрда вилоятда мавжуд Волгабўйидан келтирилган очларни мумкин қадар тезроқ реэвакуация қилиш зарурлиги тўғрисида сўрайди. Чунки Фарғонада истиқомат қилишни давом эттираётган Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келтирилган очлар вилоятнинг оч аҳолиси ризки ҳисобига кун кўрарди. Тўғри, 1922 йил 11 майда Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК Фарғонадаги Волгабўйи очларини реэвакуацияга қадар боқишни ўз зиммасига олган эди, аммо бу ваъдалар қоғоздагина қолиб кетганди. Натижада Фарғона вилояти очлари ва Волгабўйидан келтирилган очлар ягона озиқ-овқат захирасидан, яъни маҳаллий имкониятлар асосида боқиларди⁴. Шунинг учун Фарғонада маҳаллий очлар ҳам ва Волгабўйи очлари ҳам озиқ-овқат билан етарли таъминланмасдилар.

Умуман олганда, реэвакуация жараёни фақатгина Туркистонга келтирилганларгагина тааллуқли эмасди. 1922 йил сентябридан Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан ўз

¹ ЎЗР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 749-иш, 17-варақ.

² Пролетарий (Самарқанд), 16 мая 1922 г.

³ ЎЗР МДА, Р. 17-фонд, 1-руйхат, 749-иш, 147-148 варақлар; 927-иш, 239-варақ.

⁴ ЎЗР МДА, Р. 17-фонд, 1-руйхат, 935-иш, 16-варақ.

пайтида Россияниинг бошқа ҳосилдор ҳудудларига эвакуация қилинганлар ҳам ўз юртларига реэвакуация қилинаётган эди. Масалан, фақатгина Оренбург губерниясига 1922 йил 10 декабрига қадар Туркистондаи 264 нафар бола, Москвадаи 109 нафар, Орёлдан 36 нафар болалар реэвакуация қилинган эди. Бу ҳаммаси бўлиб 409 нафар болани ташкил қиларди¹. Тарихий ҳужжатлар берган далолатга кўра, реэвакуация жараёни ҳам бир текисда ўтмаган. Чунки реэвакуация тўғрисида хабар кимларгадир ўз юртларига қайтиш учун умид туғдирган бўлса, айти пайтда бу хабар айримлар учун ташвиш олиб келган. Ҳатто Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан ўз фарзандларини Туркистонга жўнатиб, ўзлари уй-жой, хўжаликларига қолганлар реэвакуация жараёни муносабати билан ўз пайтида жўнатилган болаларини қайтаришни сўраб ҳам мурожаат қилганлар. Масалан, Самара губерниясидан келган оч болалардан 200 нафари 1922 йил сентябрида ўз ота-оналарининг талабига кўра реэвакуация қилинган². Ана шундайлардан бири 16 ёшли Е.Сергеева 1923 йил июлида ота-онасининг талабига биноан ойнак заводи бошқармаси қарамоғидан Самара губерниясига қайтарилган эди³.

Юкорида қайд этилганидек, Туркистондан Волгабўйи, Уралолди ҳудудларига очлар реэвакуацияси расман 1922 йил август ойи иккинчи ярмидаи бошланган⁴. Аммо шуни таъкидлаш лозимки, расман Волгабўйи, Уралолди ҳудудлари очлари реэвакуацияси бошланганига қарамасдан, ҳамон бу жараён ўзининг мураккаблигини кўрсатарди. Хусусан, Волгабўйи, Уралолди ҳудудлари очларининг реэвакуация масаласи Туркистондаги иқтисодий аҳвол мураккаблашган сари ўзининг долзарб муаммога

¹ ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д.457, л.77.

² ЎзР ПДА қошидаги СВА, 31-фонд, 1^А-рўйхат, 479-иш, 53-варақ.

³ ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.14, л.395.

⁴ ЦГИА РБ, ф. Р.99, оп.1, д.11, л.77.

айланганини кўрсата бошлади. 1923 йил 29 июлида Туркистон МИҚ ҳайъати аъзоси Гусанова БМИҚ ва унинг қошидаги «Болалар ҳаётини яхшилаш марказий комиссияси»га юборган телеграммада «Тошкентдаги интернатларда жойлаштирилган [Россиядан келтирилган оч] болаларнинг аксариятини маҳаллий ҳокимиятнинг қарорига кўра, адолат нуқтаи-назаридан ҳам зудлик билан Федерация марказига реэвакуация қилиш керак. [Аммо] бу борада марказнинг топшириғи бўлмаганлиги [реэвакуацияни] кечиктиряпти. Туркистон [МИҚ] ушбу масалани зудлик билан ҳал қилинишини талаб қилади», дейди¹. Шундай қилиб, амалда реэвакуация жараёни аслида 1923 йилдангина жонли тус олди дейиш мумкин.

Аммо шуниси борки, 1923 йилга келганда ҳам реэвакуация жараёни Туркистон учун муаммо туғдиришда давом этарди. Чунки иқтисодий аҳвол нафақат Фарғона вилоятида, балки Туркистоннинг бошқа вилоятларида ҳам оғирлашиб борарди. Масалан, 1923 йили Самарқанд вилоятида 17 та интернат мавжуд бўлиб, улардан атиги учтасидагина маҳаллий аҳолининг мактаб ёшидаги болалари сақланарди. Ўша 3 та интернатнинг 2 таси Хўжаидда ва биттаси Самарқандда эди. Самарқанддаги интернатда мавжуд болаларнинг аксарияти оч-қочоқ татар ва бошқирлардан иборат эди. Қолган ҳамма интернатларда ҳам Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан келган турли миллат болалари яшарди. Уларга давлат томоидан озгинагина озиқ-овқат паёғидан ташқари ҳеч нарса берилмасди. Аммо Самарқанднинг Эски шаҳрида 60 минг аҳоли бўлишига қарамасдан, бирорта ҳам маҳаллий аҳоли учун интернат йўқ эди. Боз устига маҳаллий аҳоли ўртасида ҳам очлар кундаи-кунга кўпайиб борарди. Шу муносабат билан Самарқанд вилоят ижроия кўмитаси раиси Туркистон МИҚ

¹ ЎзР МДА, Р. 17-фонд, 1-рўйхат, 368-иш, 27-варақ.

ва халқ маорифи комиссарлиги раҳбариятига 1923 йил 5 апрелида мурожаат қилиб, «Волгабўйидан келтирилган оч болаларни яқин ойлар ичида реэвакуация қилиш зарурлигини сўрайди»¹. Чунки шундоқ ҳам жойларда маҳаллий очлар сони кўпайиб борарди.

Шундай қилиб, Россиядан келтирилган болаларнинг асосий қисмини Туркистондан реэвакуацияси амалда 1923 йил апрелидан бошланган². Лекин болалар реэвакуация жараёни ҳам маълум бир ташкилий масалалар ечимини тақозо этар ва бу муаммони ҳал қилиш учун маълум бир харажатлар зарур эди. Туркистон учун реэвакуация жараёнини мумкин қадар тезлаштириш кун тартибидаги муҳим масалалардан бири бўлиб қолди. Чунки ўзи оч ҳолда Волгабўйидан келтирилган очларни боқаётган Туркистон аҳолиси учун оч болаларни Россияга реэвакуация қилиш билан боғлиқ жараён жуда қийинчилик билан давом этарди. Бу жараённи тезлаштиришга маълум бир ташкилий муаммолардан ташқари, молиявий қийинчиликлар ҳам сабаб бўларди. Шунинг учун Туркистон МИҚнинг «Болаларга ҳаётини яхшилаш марказий комиссияси» республика ички ишлар халқ комиссарлигига мурожаат қилиб, Волгабўйи, Уралолди худудларидан келтирилган оч болаларни реэвакуация қилишда лотто, лоторея ва арғимчоқ ўйинларини жорий этиш бўйича рухсат беришларини сўрайди. Бунга жавобан 1923 йил 28 июнида Туркистон ички ишлар халқ комиссарлиги ташкилий-маъмурий ишлар бошқармаси бошлиғи Малышев Тошкентда болалар реэвакуация жараёнини тезлатиш, лотто, лоторея ва арғимчоқ ўйинларидан тушадиган маблағни шу мақсадда сарфлашга истисно тариқасида қаршилиги йўқлигини билдиради ва бу масала «ҳозирги вақтда ТКП МК томонидан кўриляпти, эҳти-

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 414-иш, 69-варақ.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 368-иш, 150-варақ.

молдан холи эмаски, бу ижобий ҳал бўлади» - дейди¹. 1923 йил 2 июлида Туркистон ички ишлар халқ комиссарлиги ҳамма вилоят ижроия кўмитаси ва вилоят инқилоб кўмиталарига «зудлик» белгиси остида юборган хатида «Турк[истон] МИҚ қошидаги «Болалар комиссияси»га вақтинча, истисно тариқасида - лотто [ўйини] жорий этишга рухсат берилади- тушган фойдалар йиғиндиси «Болалар комиссияси» ихтиёрига [Волгабўйи] болаларини реэвакуация қилишга ажратилади. ...маҳаллий «Болалар комиссия»ларидан шуига оид (лотто ўйини жорий этишга - Р.А.) сўровномалар бўлса, ҳеч қандай монеликсиз рухсат берилади» - дейилади². Демак, харажатсиз ҳаракат қилиб бўлмаганидек, ҳаракатсиз харажатга маблағ топиш ҳам мушкул эди... Туркистондан очарчилик болаларини мумкин қадар тезроқ ва кўпроқ миқдорда реэвакуация қилиш маълум бир ташкилий масалаларни ечишии, мавжуд муаммоларга турли томондан ёндашишни тақозо этарди. Айни пайтда реэвакуация жараёнини чўзилиб кетиши шундоқ ҳам оғир аҳволни янада мушкуллаштириши муқаррар эди. Воқеалар ривождаги буидай аҳволдан хавфсираган Туркистон халқ маорифи комиссари ўринбосари Ф. Оликов 1923 йил 18 июлида Туркистон МИҚга қилган мурожаатида Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан ўз пайтида келтирилиб, бугунги кунда реэвакуация қилиниши керак бўлган болалар 15 минг нафар атрофида эканлигини, уларни ўз юртларига кўчирмаслик маҳаллий оч болаларнинг ўлимига сабаб бўлиши ҳамда янги ўқув йилини барбод бўлишига олиб келиши мумкинлигини уқтириб, БМИҚ раҳбариятидаи қатъиян «...нима бўлганда ҳам оч-қочоқ болалар реэвакуациясини шу йилнинг (1923) кузига тугатиш лозим»лигини таъкидлайди³. Ўз навбатида

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 368-иш, 20-варақ.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 368-иш, 21, 23-варақлар.

³ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 368-иш, 35-варақ.

Туркистон МИҚ «Болалар ҳаётини яхшилаш марказий комиссияси» 1923 йил 29 июлидаги мажлисида Волгабўйи, Уралолди худудларидан келган очларни реэвакуация қилиш масаласини кўриб чиқиб, Туркистон МИҚнинг кейинги мажлисида она юртларида қариндош-уруғи бор болаларни реэвакуация қилиш зарурлигига эътиборни қаратиб, «Туркистонда маблағ йўқлигидан болаларнинг аҳволи оғир... болалар оч қоляпти. Бу эса маҳаллий бюджетга оғир юк бўлиб, Туркистонда халқ маорифини тараққиётига тўғанок бўляпти», - дейилади¹.

Албатта, Туркистондаги шарт-шароит мумкин қадар болалар реэвакуациясини тезлаштиришни тақазо этарди. Аммо бундай талаблар қанчалик тўғри бўлишига қарамасдан, мавжуд шарт-шароитга кўра Волгабўйи, Уралолди худудларидан келтирилган болаларни реэвакуациясини шошма-шошарлик билан ҳам амалга ошириб бўлмасди. Бунга сабаб шу эдики, келтирилган оч болаларнинг анча-мунчасини ота-онаси вафот этган ёки бедарак йўқолган эди. Шунинг учун дастлаб ота-онаси ёки яқин қариндоши барҳаётларнинг реэвакуацияси биринчи ўринда турди. Масалан, 1923 йил июл ойида Туркистон МИҚ қошидаги «Болалар ҳаётини яхшилаш марказий комиссияси» 1921 йилда Оренбург ва Самарадан келтирилган, ота-онаси барҳаёт 328 нафар болани аниқлаб, улардан 36 нафарини яқка тартибда, қолган 292 нафарини гуруҳларга бўлиб она юртларига реэвакуация қилишга тайёрлади. Болаларни жўнатишдан аввал медицина кўригидан ўтказилиб, йўлга ва ўз юртларига боргандан кейин ҳам бир неча кунга етадиган озиқ-овқат, керакли кийим ва поездга чипта билан таъминланган эди². Реэвакуация муносабати билан Туркистон МИҚ қошидаги «Болалар ҳаётини яхшилаш марказий

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 368-иш, 26-варақ.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 368-иш, 37-варақ.

комиссияси» томонидан 1923 йил июл ойи учун яна 2644 та бут кийим харид қилгани ҳам болаларни оиа юртларига жўнатиш билан боғлиқ эди¹.

Туркистон раҳбарияти очлар реэвакуацияни тезлаштириш учун кенг микёсдаги тадбирлар ишлаб чиқиш ҳаракатини сусайтирмади. Чунки ҳамон реэвакуация билан боғлиқ муаммолар ўлка раҳбариятининг ташвишига ташвиш кўшарди. Бунга сабаб Туркистондаги очарчилик эди. Айни пайтда кўрилаётган чора-тадбирларга қарамасдан, ўлкадан Волгабўйи, Уралолди очларини ўз юртларига реэвакуация қилиш жараёни жуда катта қийинчиликлар билан ўтарди. Айниқса бундай ҳолатнинг давом этиши болалар аҳволига жуда ёмон таъсир кўрсатарди. Шунинг учун ҳам навбатдаги кўрилган чоралардан бири бўлиб, Туркистон МИҚ ҳайъати томонидан 1923 йил 9 майида 1 июлдан - 7 июлга қадар «Касал ва қаровсиз болалар ҳафталиги» ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиниши бўлди. Шу қарор муносабати билан Туркистон МИҚ 1923 йил 19 июнида ўлкадаги ҳамма вилоят ижроия қўмиталари ҳамда совет ташкилотларига кўрсатма хати юбориб, унда большевиклар ҳокимияти томонидан болалар масаласига катта эътибор қаратиш, хусусан «болаларга, айниқса қаровсиз ва касалларга бевосита амалий ёрдам бериш ҳамда уларга доимий жамоатчилик кўмаги кўрсатиш пойдеворини қўйиш» зарурлигини уқтирилади². Ушбу хатда мавжуд ҳолатга жaxon уруши (1914-1918), 1921-1922 йилларидаги оғир аҳвол сабаб қилиб кўрсатилиб, совет ҳокимияти томонидан кўрилган чораларга қарамасдан «болалар аҳволи ҳамон кониқарсиз даражадалиги, Турк[истон] МИҚ ҳайъати кўзда тутилган компания («Касал ва қаровсиз болалар ҳафталиги»)ни назарда тутилган - Р.А.)га ҳамма ижроқўмлар

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйҳат, 368-иш, 37-варақ.

² ЎзР МДА, Р. 17-фонд, 1-руйҳат, 368-иш, 19-варақ.

томонидан махсус эътибор қаратиш зарурлиги ва уларга «Ҳафта»лик ташкилотчилари ихтиёри учун зарур бўлган маблағларни ажратиш борасида имкон даражадаги ҳамма чораларни кўриш [ва бу] охир-оқибатда кўзда тутилган натижаларни бериши керак» деб, барча совет ташкилотларини моддий-молиявий томондан қўллаб-қувватлашга чақиради¹.

Туркистон республикаси раҳбарияти томонидан амалга ошириб борилаётган турли йўналишдаги тадбирлар кўламига болаларнинг ўзини, хусусан пионер ташкилотларини ҳам жалб қилинган. Ўз юртларига қайтарилаётган оч болалар тақдири бўйича саъй-ҳаракатларда маҳаллий ёш болалар ўртасидаги тарғибот-ташвиқот ишлари ҳам муҳим ўрин тутарди. Масалан, 1923 йил 9 майида Туркистон МИҚ ташаббуси билан «Қаровсиз ва касал болаларга ёрдам ҳафталиги» бошланишидан аввал туркистонлик болаларга, ёш пионерларга Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан келтирилган тенгдошларига ёрдам бериш зарурияти, уларнинг аксарияти ота-онасини йўқотган, терлама касалига дучор бўлганларни ташкил этганлиги, айни пайтда очарчилик ҳудудларида қолган оч болалар аҳволи ўлкага келтирилганларникидан ҳам ёмонлиги, хусусан улар амалда уй-жойсиз, ейишга озиқ-овқатсиз, кўчаларда сангиб, тиламчилик қилиб юришга мажбурлиги, маълум бир қисми амалда ўлимга маҳкумлиги қайд этилади. Мурожаатда Туркистон бўйлаб «Қаровсиз ва касал болаларга ёрдам ҳафталиги» 1923 йил 30 апрелидан 7 майгача давом этиши муносабати билан туркистонлик болалар қаровсиз оч тенгдошларига ёрдам қўлини чўзиш, хусусан уларни озиқ-овқат билан таъминлаш, даволаш, маҳаллий мактабларда ўқишга жалб қилиш, кайфияти-кўнглини кўтариш ишларида

¹ ЎзР МДА, Р. 17-фонд, 1-рўйхат, 368-иш, 19-варақ.

фаол катнашиш ва жойларда шу мақсадда хайриялар уюштиришга чақирилган¹.

Кўрилаётган чора-гадбирларга қарамасдан, Туркистондан болалар реэвакуацияси секинлик билан борарди. Айни пайтда Фарғона вилоятида очарчилик тезроқ тарқалиб, ўз домига борган сари кўпроқ кишиларни тортарди. 1923 йил сентябридаги маълумотларга кўра, Фарғонада расман **очлар рўйхатидан ўтганлар 387018 кишини** ташкил қилган². Эндиликда жойларда нафақат Россиядан келтирилган, балки маҳаллий очларни ҳам боқиш жуда қийин кечарди. Шунинг учун ҳам Туркистон МИҚ раиси 1923 йил 2 сентябрида СССР МИҚга, халқ маорифи комиссарлигига ҳамда Москвадаги Туркистон ваколатхонасига телеграмма юбориб, ўлкадан очлар реэвакуацияси жуда секинлик билан бораётгани тўғрисида ўз ташвишларини баёни қилган. Ушбу телеграммада реэвакуация қилинмаган болалардан Туркистонда расман 11 мингта атрофида қолгани, айни пайтда Фарғонадаги очарчилик ўз камровини кенгайтириб борётгани қайд этилади. Шунингдек, телеграммада Туркистонда мавжуд интернатларнинг 50 фоизида Татаристон, Бошқирдистон, Самара, Симбирск, Пенза, Оренбург ва бошқа очарчилик худудларидан келган болалар истиқомат қилаётгани, Фарғонадаги очарчилик уларни ҳам иқтисодий аҳволига салбий таъсир кўрсатаётганини ва ана шу сабаблардан келиб чиқиб, қаҳратон совуқларга қолмасдан болаларни ўз юртларига реэвакуациясини тезлаштиришни сўралган³.

Марказ учун реэвакуацияни амалга оширишни тўхта-тиш имконияти бўлмаган ҳолда, уни тезлатмасликнинг имконияти бор эди. Мавжуд манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, аслида Марказ реэвакуация жараёнини

¹ ЎзР МДА, Р. 22-фонд, 1-рўйхат, 103-иш, 23-24-варақлар.

² ЎзР МДА, Р. 17-фонд, 1-рўйхат, 368-иш, 119-125 варақлар.

³ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 368-иш, 43-варақ.

тезлаштиришдан манфаатдор эмас эди... Шунинг учун ҳам Москвадан Туркистон МИҚга 1923 йил 16 сентябрда берилган кўрсатмага мувофиқ, Россиянинг очарчилик худудларидан келтирилган болалардан фақатгина ота-онаси борлар, отаси ёки онаси ва яқин қариндоши борларгина Туркистондан реэвакуация қилиниши мумкин эди. Бошқачароқ айтганда, ҳеч кими ва борар жойи йўқ болалар реэвакуация қилиниши мумкин эмасди. Туркистон халқ маорифи комиссарининг берган маълумотига кўра, ўлкага Россиянинг очарчилик худудларидан келтирилган болаларнинг кўпчилигини ота-онаси очликдан вафот этган ёки улар ўз ота-оналарини йўқотганлардан эди¹.

1922-1924 йилларда Туркистондан реэвакуация жараёни амалда бўлганига қарамасдан, айнан шу пайтнинг ўзида ўлкага Россиянинг очарчилик худудларидаи эвакуация ҳам давом этаверган. Бошқачароқ ифодалаганда, Туркистон 1922 йил сентябридан бошлаб Россиядан келтирилган очларни реэвакуация қилиш билан шуғулланганига қарамасдан, ҳамон ўлкага Волгабўйи худудларидан уюлмаган ҳолда, хусусан оч-қочоқлар келиб турган. Бундай ҳолат Туркистон раҳбариятининг норозилигига олиб келган. Масалан, 1923 йил 15 декабрдаги маълумотларга кўра, Туркистон МИҚ Москвадаги раҳбариятга мурожаат қилиб, Самарадан охириги ҳафтада 400 нафар оч-қочоқ болалар Тошкентга келганини, натижада ич терлама касаллиги ҳамда бандитизм ҳолатлари вужудга келганини қайд этиб, келган болаларни жойлаш, боқиш имконияти йўқлиги ва шу сабабдан Туркистондан реэвакуация жараёни кетаётган айни бир пайтда, ўлкага келаётганларни тўхтатиш чораларини кўришни сўраган². Аммо Марказга қилинган бундай

¹ ЎзР МДА, Р. 17-фонд, 1-руйхат, 368-иш, 42-варақ.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 368-иш, 134-варақ.

тартибдаги сўров ва муурожаатлар амалда ҳеч қандай оқибатларга олиб келмаган.

Туркистондан болалар реэвакуацияси ҳар хил тарзда амалга оширилган. Кимнидир 30-40 ва ундан кўп ҳолда гуруҳлар таркибида ва яна бошқа бирларини кичик гуруҳларга бириктириб, яъни 3-7 кишидан қилиб Россиядаги ўз юртларига жўнатилган. Ҳатто айримларини якка тартибда ўз юртларига қайтишларига ҳам руҳсат берилган. Масалан, 1923 йил августида Туркман вилоят ОЕ комиссияси томонидан 16 ёшлилардан В.Галиев, С.Мухарямов, М.Усмонова, М.Исхоков, 15 ёшли М.Усмонов, 14 ёшли А.Исанчуриларни Оренбург ва Қозонга жўнатилган¹.

Келтирилган далиллардан кўриниб турибдики, ўз пайтида Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан эвакуация қилинганларни реэвакуацияси бир маромда амалга оширилмаган. Туркистондаги ва аниқроқ айтганда Фарғона вилоятидаги очарчилик ўлка раҳбариятиини имкон қадар реэвакуацияни тезлаштиришга ундаган ҳолда, Қозон, Уфа, Самара, Оренбург, Симбирск ва бошқа губерниялардаги раҳбарият эса, ўз пайтида ҳосилдор деб тоғилган ҳудудларга эвакуация қилинган ҳамюртларини қайта қабул қилишни мумкин қадар орқага суришдан манфаатдор эдилар. Чунки Россиянинг очарчилик ҳудудларидаги раҳбарият учун ҳамюрти бўлган тақдирда ҳам ортиқча «нонхўр» - очлариинг келганидан кўра, уларни ўша Туркистон ва бошқа ҳосилдор ҳудудларда «бир кунини кўриб» яшаб тургани маъқул эди. Бунга мисол қилиб ўз пайтида Оренбургга эвакуация қилинган болаларни яна реэвакуация муносабати билан қабул қилиб олишдаги пайсалга солиш жараёнини кўриш мумкин.

Ўз пайтида, яъни очлар эвакуацияси бошланган ва давом этаётган 1921-1922 йилларда Оренбург губерния-

¹ ААП Туркм., ф.Р.94, оп.1, д.14, л.383; д.65, л.404

сидан уюшган ҳолда 5000 нафардан кам бўлмаган болалар Туркистонга келтирилган эди. Ушбу миқдордаги болаларнинг 80 фоизини Оренбург губерниясида истикомат қилган болалар ташкил қилган. Келтирилган болалар реэвакуацияси амалда 1922 йил 21 октябрдан бошланиб, 155 нафар бола Оренбурга қайтарилган¹. Аммо бу жараён жуда секин ва қийинчиликлар билан амалга оширилган. Шунинг учун бўлса керак Оренбурга реэвакуация 1923 йил июнида ҳам тугатилмаган эди. Реэвакуация бир маромда кетмаганлигига бир неча сабаблар бор. Чунки реэвакуация тўғрисидаги хабар Оренбург губернияси халқ маорифи бўлими (ХМБ)нинг норозилигига олиб келган. Шу муносабат билан губерния ХМБ Оренбург ижроия кўмитаси раҳбариятига «ҳозирги пайтда бирорта ҳам болани қабул қилиш имкониятимиз йўқ»², деб маълумот берган. Лекин шунга қарамасдан, Туркистондан болалар реэвакуацияси 1922 йил иккинчи ярмидан, катта қаршиликларга қарамай, амалда бошланган эди. Масалан, 1923 йил 23 июнда 800 нафардан ортиқ болалар Туркистондан Оренбургга келтирилди. Аммо келтирилган болаларни жойлаштириш, овқатлантириш учун Оренбургда имкон топиш муаммо бўлиб қолди. Шу муносабат билан Оренбург губерния ижроия кўмитаси ҳайъати 1923 йил 23 июнида қўйидаги мазмунда қарор қабул қилган: «Оренбург губерниясидаги оғир [иктисодий] аҳволдан келиб чиқиб, губ[ерия] ижро[ия] кўм[итаси] шунча (800 нафардан ортиқ-Р.А.) болаларни қабул қила олмайди. ...шу сабабдан тегишли ташкилотларга болаларни Оренбург губерниясига қарашли эканлигини ва [шу муносабат билан ўз қарамоғларига] қанча болаларни қабул қила олиши мумкинлигини аниқлаш топширилади»³. Оқибатда ўз юртларига қайтиб сарсон-саргардон бўлиб

¹ ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д.457, л.77.

² ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д.576, л.7.

³ ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д.576, л.9.

қолган «эгасиз болалар» жой топилгунга қадар Туркистондан бериб юборилган бир неча кунлик захирадаги овқатларини еб туришга мажбур бўлганлар. Чунки ўша 800 нафардан ортиқ болалар тақдири 1923 йил 27 июнида ҳам губерния раҳбарияти муҳокамасида бўлиб, ҳали бу масала ечимида бир тўхтамга келинмаган эди...¹

Бундан кўриниб турибдики, Туркистондан реэвакуация қилинаётган ўзларига қарашли болаларни Оренбург губернияси раҳбарияти яна ўз бағрига қайтариб олишни мутлақо хоҳламас эди. Оренбург губерния ижроия кўмитаси, ХМБ раҳбарияти реэвакуация жараёни «кутилмаган ҳолатда эрта бошланган» деб ҳисоблаб, агар ўша реэвакуация қилинган ҳудудда (Туркистонни назарда тутилган-Р.А.) иқтисодий аҳвол ночор, очарчилик бўлса, унда Марказ болаларни «очликдан очликка ташламасдан, уларни янги ҳосилдор ҳудудларга кўчириш чораларини кўриши керак эди»², деб ҳисобларди. Оренбург губерния ижроия кўмитаси жойларда яхши ҳосил бўлмаганидан келиб чиқиб, болаларни Туркистондан реэвакуациясини ҳали эрта деб ҳисоблаган. Оренбург раҳбарияти фикрича, очарчилик оқибатлари Оренбургда тўла тугатилмаган эди. Шу муносабат билан Оренбург губернияси ижроия кўмитаси БМИҚ, РКП(б), РСФСР ХКК раҳбариятига мурожаат қилиб, Оренбургда 1923 йилги ҳосилдорлик кутилган натижани бермагани учун реэвакуация қилишни тўхтатишни сўрашган. 1923 йил 18 июлда Оренбург губернияси халқ маорифи бўлими БМИҚ ОЕ МКга мурожаатида «...Оренбург губернияси иқтисодий кенгаши қарорига мувофиқ реэвакуацияга ҳали эрта... Шунинг учун Бухородан қайтарилаётган болаларни қабул қилишга ҳали тайёр эмасмиз... Туркистондан

¹ ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д.576, л.л. 2,2 об.,8.

² ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д.576, л.39.

келаётган болалар поезддан қабул қилинмайди, чунки «Болалар уйлари» ва интернатлар тўлиб кетгаи»¹, дейилади.

Аммо мажуд норозиликларга қарамасдан Туркистондан реэвакуация жараёни давом этарди. Масалан, 1923 йил 18 июлида Бухорода яшаётган Оренбург губерниясига қарашли болалар ўз юртларига реэвакуация қилинган эди. Ушбу реэвакуациядан хабардор бўлган Оренбург губернияси ХМБ рахбарияти Қозоғистон МИҚ қошидаги «Болалар ҳаётини яхшилаш марказий комиссияси»га жой, озиқ-овқат муаммоси туфайли болаларни реэвакуацияси ҳали эрта бошланганини, аммо губерния ижроия қўмитаси, ХМБ «норозилигига қарамасдан Туркистондан болалар жўнатиляпти... оғир ахволдамиз. Келаётган болаларни поезддан қабул қилинмайди, чунки ҳамма болалар ташкилотлари тўлиб ётибди»², - деб хабар беради. Бундай норозилик ҳолатлари шундан далолат берадики, ҳақиқатдан ҳам очарчилик Россиянинг айрим худудларида ҳамон давом этарди. Аммо Марказ бу муаммо ечимида оч болаларни Туркистонда қолдира олмаган ҳолда, Волгабўйи, Уралолди худудларига уюшган тарзда очлар реэвакуациясини амалга оширмасдан ҳам иложи йўқ эди. Том маънода Россиянинг очарчилик худудларида иқтисодий ахвол ҳамма жойда ҳам тўлақонли изга тушмаган, муаммолар етарли эди. Аммо «нимагадир» Марказ Туркистондан реэвакуация қилинаётган болаларни **очликдан очликка ташламай**, яъни яна ўша очарчилик тўла бартараф бўлмаган худудларга қайтариб, амалда Москва, Петербург каби «инқилоб марказ»ларига қабул қилишни хохламасди.

Ҳақиқатан ҳам очарчилик Россиянинг барча худудларида тўла маънода чекинмаган эди. Масалан, 1922 йил октябридан Татаристон республикаси яна очарчилик

¹ ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д.576, л.19.

² ГАОО, ф.Р.450, оп.1, д.576, л.19.

гирдобига тортилди. Хусусан, Татаристон республикаси аҳолиси очарчиликдан нима ўнг келса шуни истеъмол қилишга мажбур бўлган ошқозонларини тозалашга улгурмай яна истеъмолбоп бўлмаган нарсаларни ейишга тушдилар. Шундай қилиб, 1923 йил мартгача бўлган маълумотларга қараганда, Перм губерниясида 71839 нафар бола, Челябинскда 144074 нафар ва Бошқирдистонда 394576 нафар болалар очарчилик азобини тортарди¹. Бундай ҳолат Оренбург губерниясида ҳам хотиржамликка асос бўла олмасди. Масалан, Оренбург губернияси ер ишлари мудирининг 1923 йилда берган маълумотига кўра экин ерлари ва иш хайвонлари қуйидагича бўлган: (2.1. жадвал)

2.1. жадвал

**Экин ерлари ва иш хайвонлари тўғрисида маълумот
(1917 -1922 йй.)**

№	йиллар	экин ерлари	иш хайвонлари
1	1917	840607 дес.	330325 бош
2	1920	569030 дес.	261256 бош
3	1921	481838 дес.	179817 бош
4	1922	286129 дес.	81457 бошни

Бошқачароқ айтганда, экин майдонлари 34 фоизга, иш хайвонлари эса 28 фоизга қисқариб кетган. Шу даврда аҳоли 713631 кишидан 411397 кишига тушиб қолган ёки деярли 58 фоизга қисқарган².

Кўриниб турибдики, очлар резвакуацияси бошлаиғанига қарамасдан, Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги аҳвол тубдан яхши томонга ўзгарган деб бўлмасди. Аслида 1923 йил ҳосили унумли бўлиши учун ҳам имконият жуда яхши эмасди. Чунки жойларда етарли даражада экин экилмаган эди. Татаристон, Бошқирдистон республикаларидаги экилган ерлар миқдори жуда кам бўлиб, боз устига

¹ ЦГИА РБ, ф. Р.629, оп.1, д. 57, л.59; д.478^А, л.64.

² ЦДНИ ОО, ф.1, оп.1, д.393, л.1.

экилганларининг ҳам курт босиб кетган эди. 1923 йилги ҳосилнинг Татаристондаги аҳволи тўғрисида берилган маълумотларда «янги ҳосил (1923 йилги - Р.А.) олиниши билан 1921-1922 йиллардаги очарчиликка барҳам берилгани йўқ. Баҳорда ҳосил яхши бўлади деб ўйланган эди. Аммо умидлар пучга чикди. Июнь ойи (1923)даги қурғоқчилик кўп зарар келтирди. Баҳорги экинлар кўп зарар кўрди. Кимки эртароқ эккан бўлса, 5-6 ойлик ва аксинча, кимки кечроқ эккан бўлса 1-2 ойлик ғаллага эга бўлади... бу очарчилик ўтган йил қишидагидан ҳам даҳшатлироқ бўлади»¹, дейилади.

1923 йил 1 апрелига қадар чет эл ташкилотлари Волгабўйи, Уралолди худудларида яшаётган болалардан 2 млн. 321 минг 567 нафарини, катта ёшдагилардан эса 357 минг 501 нафарини ва умуман олганда 2 млн. 679068 та кишини боқарди². Демак, Россиядаги очарчилик расман 1921-1922 йиллари бўлган деб қайд этилсада, аслида очарчилик 1923-1924 йиллари кенг кўламда бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда давом этган...

Шундай қилиб, юқорида келтирилган Оренбург реэвакуация жараёнидан икки хил хулосага келиши мумкин. Биринчидан, Туркистондаги иқтисодий аҳвол ўлка раҳбариятини реэвакуацияни тезлатишдан манфаатдор қилган бўлса, иккинчидан, Оренбург ва бошқа губерниялар очарчилик оқибатларидан ҳали тўла-тўқис қутилишга улгурмаган эдилар. Айни пайтда янги йиғиштириладиган 1923 йилги ҳосил ҳам кагта умид қилишга асос бўла олмасди. Шундай аҳволда Туркистон раҳбарияти ўз халқини боқиш тараддудига тушиши ва айни пайтда Россиядаги очарчилик худудларидаги раҳбариятнинг келгуси

¹ Гасырлар авазы-Эхо веков (Қозон), №3/4, 1997, - С.136.

² ЦГИА РБ, ф. Р.629, оп.1, д.479, л.221.

хосилдан умидсизлиги туфайли реэвакуациядан норозилик ҳам ўзига хос табиий ҳол эди.

Юқоридагига ўхшаш, яъни ўз ҳамюртлари манфаати йўлида чора-тадбирлар кўриш ҳолатлари ўз пайтида Оренбург губерниясининг ўзида ҳам рўй берган эди. Маълумки, 1921 йили Оренбург губерниясида ҳам иқтисодий аҳвол ёмонлашиб, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш қийинлашиб борарди. Оренбургда губерния аҳолисидан ташқари турли худудлардан, хусусан Бухоро, Туркистон ва бошқа жойлардан ўз пайтида (1917-1919) очарчилик туфайли келиб қолган ҳар хил миллат вакиллари истиқомат қилишар, бошқа бирлари савдо-сотик ва бошқа ишлар билан шуғулланишар эди. Ўз навбатида Оренбургдаги очарчилик туфайли маълум бир чоралар кўришни тақазо этарди. Хусусан, очарчилик муносабати билан губерниядаги аҳволдан келиб чиқиб, 1921 йил июл-сентябр ойларида Оренбургда истиқомат қилаётган Туркистон, Бухоро аҳолисининг маълум бир қисмини ўз юртига қайтарганлар, яъни амалда хоҳиший-мажбурий реэвакуация қилганлар. Чулки ўзини ўзи боқа олмаётган Оренбург аҳолиси учун Туркистон ва Бухоро аҳолиси бўлмиш ўзбек, туркман, тожик, қирғизлар, «ортиқчалик» қилганлиги муқаррар¹. Ўзига хос хоҳиший-мажбурий реэвакуация жараёни 1921 йили Оренбургда вужудга келган бўлса, эндиликда, яъни 1922 йилда Туркистон ҳамда Бухоро республикаларида ҳам шундай ҳолатга тушиб қолинган эди.

Туркбошэвак 1922-1923 йиллари нафақат Туркистон, балки Бухорода истиқомат қилаётганларни реэвакуацияси билан ҳам шуғулланган. Туркистон МИК ўзининг 1923 йил 13 сентябридаги қарорига мувофиқ, «Очарчилик оқибатларини тугатиш марказий комиссияси» ва унинг жойлардаги маҳаллий органларининг фаолиятини тугатади.

¹ ГАОО, ф.Р.1, оп.1, д.219, л.л. 19, 24 об., 26 об.

Эндиликда ушбу қарор асосида очарчилик оқибатида қаровсиз қолган, етим болаларга ёрдам масалалари билан Туркистон МИҚ қошидаги «Болалар комиссияси» ва халқ маориф комиссарлиги шуғулланадиган бўлган бўлса, медицина ёрдамига соғлиқни саклаш халқ комиссарлиги жалб этиладиган бўлган¹.

Туркистондан Волгабўйи, Уралолди худудларига реэвакуация жараёни 1924 йилда ҳам давом этган. Эндиликда Россия очларини ўлкадан кўчириш билан шуғулланиш Туркистон қишлоқ хўжалиги қўмитаси зиммасига юклатилган эди². 1924 йил 3 апрелидаги маълумотга кўра, Волгабўйдан келган оч-қочоқ болалардан 53 нафари Туркистондан ўз она юртларига жўнатилган³. Асосий вазифалар қаторида Туркистондан реэвакуация қилинмай қолиб кетган болаларни топиб, уларни ўз она юртларига етказиш керак эди. Агар ўша оч-қочоқ тариқасида Туркистонда қолиб кетганларни махсус назорат остида ўз юртларига жўнатилмаса, улар Туркистон бозорларида, қишлоқ хўжалик ва бошқа ишларга ёлланиб тирикчилик ўтказишга ўрганиб қолган эдилар. Бундан ташқари ўша оч-қочоқлар назоратдан чиқиб кетиб, ўғрилик, қароқчилик йўлларига кириб кетиш ҳоллари ҳам учраб турган. Шунинг учун ҳам ўша XX аср 20-йилларидан «*самаралик*» деган сўз назоратсиз, ўғри, қароқчи болаларга нисбатан қўлланадиган ибора тариқасида тушуниладиган бўлиб қолган. Шундай ҳолатлар бўлганки, агар қаровсиз болаларни турли жойлардан йиғиб, поездга ўтказиб Россияга юборилса, уларнинг аксарияти кўп юрмай йўлда тушиб қолиб, яна Тошкент ёки бошқа шаҳарларга қайтиб келиб «кун кечира» берган. Ўз юртига юборилган оч-қочоқ болаларни яна Тошкентга қайтиб келмаслиги учун уларни «охиригача

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 359-иш, 234-варақ ва орқаси.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 954-иш, 44-варақ.

³ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 954-иш, 5-варақ.

кузатиб» кўйишга махсус раҳбар ажратилган. Масалан, 1924 йил май ойида С. А. Зданович номига Туркистон МИҚ қошидаги қишлоқ хўжалиги масъул котиби имзоси билан берилган гувоҳномада, Туркистондан самаралик қаровсиз болаларни (болалар сони кўрсатилмаган - Р.А.) Самара шаҳрига қадар кузатиб борувчи деб хужжат берилган¹.

Туркистон МИҚ қошидаги қишлоқ хўжалигига кўмак кўмитаси оч-қочоқларни, айниқса қаровсиз болаларни топиш ва уларни поезд орқали ўз юртларига реэвакуация қилиш ечими билан шуғулланган. Масалан, Туркистон МИҚ қошидаги қишлоқ хўжалигига кўмак кўмитаси 1924 йил 17 майда Тошкент темир йўл станцияси бошлиғига мурожаат қилиб, Россиянинг айрим станцияларигача чипта нархини сўраган. Берилган маълумотда, Екатеринбург, Самара, Қозон, Бугурусан, Уфа, Симбирск, Саратов, Сизрангача бўлган чипта нархлари кўрсатилади. Демак, бундан шу хулосага келиш мумкинки, реэвакуация қилиниши кўзда тутилаётган оч-қочоқларнинг тушиб қолиши юқорида қайд этилган шаҳарлардаги темир йўл станцияларига тўғри келган².

Волгабўйи, Уралолди худудларидан келганларни ўз юртларига жўнатишда фақат чипта олиб беришгина муаммо эмас эди. Чунки очарчилик худудларидан оч-қочоқ тарикасида келган болаларни излаб топиш бир муаммо бўлса, уларни тўплаб, уюшган ҳолда (асосан якка ҳолда жўнатиб бўлмасди-Р.А.) маълум миқдордаги озиқ-овқатлар билан жўнатиш учун ҳам тегишли тарзда маблағлар топиш маълум қийинчиликларни туғдирарди. Марказ томонидан ва кейинги пайтларда Туркистон МИҚ, ХКК бу масалалар ечми учун маблағ ажратиш ташвишидан ўзларини соқит қилишган эди. Шунинг учун ҳам ташкилий масалалар билан

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 954-иш, 17-варақ.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 954-иш, 9-варақ.

боғлиқ иқтисодий муаммолар ечими ҳам яна Туркистон аҳолиси ҳисобидан амалга ошириларди. Масалан, 1924 йил 31 майда Тошкент Янги шахри ижроия қўмитасига Туркистон МИҚ қошидаги қишлоқ хўжалигига кўмак қўмитаси масъул котиби мурожаат қилиб, «5 июн [1924] куни шаҳар боғида оч-қочоклар ва қаровсиз болаларни реэвакуация қилиш билан боғлиқ маблағни топиш учун «Халқ сайли» уюштириш»га руҳсат сўраган¹. Ана шундай тадбирлар уюштириб, керакли маблағларни топиш натижасида фақатгина 1924 йил июл ойида 436 нафар катта ёшдагилар ва 98 нафар болалар Волгабўйи, Уралолди ҳудудларига реэвакуация қилинган эди².

Туркистон МИҚ қошидаги қишлоқ хўжалигига кўмак қўмитасининг ўлкадаги оч-қочокларни ўз юртларига жўнатиш билан боғлиқ саъй-ҳаракати ҳам амалда 1924 йил июл ойидан тўхтатилган эди. Чунки 1924 йил 2 июлида БМИҚ қошидаги қишлоқ хўжалигига кўмак қўмитасининг махсус секцияси раиси Винокуров Туркистон МИҚ раҳбариятига мурожаат қилиб, реэвакуация муносабати билан жойлардан маблағ сўрашаётганини айтади ва «бу йил Волгабўйининг бир қисми ва Жанубий Шарқда ҳосилсизлик белгилари кўриняпти. Шунинг учун кўпчилиги ночор бўлган оч-қочоклардан иборат гуруҳлари у ерларга қайтариш (реэвакуация) мақсадга мувофиқ эмас. Шу муносабат билан СИЗлар вақтинча, Волгабўйи ва Жанубий Шарқдаги иқтисодий аҳвол аниқлангунга қадар, оч-қочокларни қайтариб жўнатишдан ўзингизни тийсангиз...»³, дейди.

Шуниси қизиқки, оч-қочоклар, расман эвакуация қилинганларни, хусусан очарчилик болаларини ҳам Марказ томонидан Россияга реэвакуациясини тўхтатиб турилиши

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 954-иш, 20-варақ.

² ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 954-иш, 37-варақ.

³ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-руйхат, 954-иш, 45-варақ.

талаб қилинаётган бир пайтда, ўлкага Волгабўйи, Уралолди худудларидан келаётганлар орқаси узилмас эди. Амалда Марказ Волгабўйи, Уралолди худудларидаги очарчиликка тўла барҳам бера олмагани натижасида, оч-қочоқлар оқимини Туркистонга келишини ҳам тўхтата олмаган ва ёки тўлақонли назорат қилиш имкониятидан узоқда бўлган. Масалан, 1924 йилнинг 4 ноябрида Туркистон ижтимоий таъминот халқ комиссарлиги Туркистон МИҚ раиси Айтаков номига қилган мурожаатида ўлкага ўз пайтида очарчилик туфайли келиб қолган оч-қочоқларни озиқ-овқат билан таъмилаш борасида катта қийинчиликларга тўкнашилаётганлиги, уларни «вилоятдаги шаҳарлар ва уездларга тақсимланаётганлиги, аммо [оч-қочоқларнинг] кўпчилиги барибир Тошкентга йиғилгани»га эътиборни қаратиб, «ҳозирги кунда уларнинг сони 1000 дан ортиқ ва улардан 500 га яқини аёллар ҳамда болаларни ташкил қилади» - дейилади¹.

Юқорида келтирилган тарихий далиллардан кўриниб турибдики, Туркистондан болалар реэвакуацияси катта қийинчиликлар ва муаммолар билан амалга оширилган. Лекин шунга қарамадан, Туркистон халқи келтирилган болаларни боқиш, кийим-кечак, бошпапа билан таъминлашда бор ва деярли йўқ имкониятларини ишга солиб, том маънода бағрикенглик намуналарини кўрсата олган. Ўлка халқи ўзи оч ҳолда бўлишига ва эндиликда бошидан очарчилик кулфатларини (1917-1919) кечирганлигига қарамадан, Россиядан келтирилган очларга фарзандлари, қолаверса ўз ризку рўзларини бериб, улар билан бор - бутларини баҳам кўриб, амалда қанчалик саҳоватпешаликларини намоён этганлар. Юқорида келтирилган кўп сонли тарихий далиллардан кўриниб турибдики, Туркистон халқи Россиядан уюшган ҳолда эвакуация қилинган ва айни

¹ ЎзР МДА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 645-иш, 32-варақ.

пайтда оч-қочоқ тариқасида келган болаларни ҳар томоилама қўллаб – қувватлашга ҳаракат қилганлар.

Ўз пайтида Россиядан Туркистонга эвакуация қанчалик тез ва шошилич тарзда амалга оширилган бўлсада, яъни бу тадбир билан очарчилик болаларини қутқаришга ҳаракат қилингани ҳолда, ўлкаинг ўзида озиқ-овқат тақчиллиги юзага келганда Марказ томонидан реэвакуация жараёнини тезлатишга шошилич чоралар кўрилмаган. Бундай ҳолат эвакуация ва реэвакуация жараёнларидаги мураккабликлардан далолат беради.

ХУЛОСА

Туркистон халқи Россиянинг очарчиликка дучор бўлган болаларини очлик азоб-уқубатларидан қутқаришда, уларга озик-овқат, бошпана, кийим-кечак беришда меҳр-мурувват намуналари кўрсатиб, ўз саховатларини аямай, халқимизга хос бағрикенглик намуналари кўрсатганлар.

Болажон Туркистон халқи Волгабўйи, Уралолди ҳудудлари-дан уюшган ҳолда эвакуация қилинганларни ва айти пайтда оч-қочоқ тарикасида келган оч болаларни ҳам ўз бағрига олиб, уларга бошпана, озик-овқат, кийим-кечак бериб, ўзлари ва фарзандлари ризқини улар билан биргаликда баҳам кўрганлар. Эндигина очарчилик озоб-уқубатини бошидан ўтказган Туркистон халқи (1917-1919 йиллардаги очарчилик— Р.А.) XX аср бошларидан нафақат ўз фарзандларини, балки Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келтирилган турли миллатларга мансуб болаларни ўз паноҳига олиш, боқиш, кийинтириш ишларига ҳам жалб этилган. Агар бу ҳолат Туркистон халқининг ўзи тўйиб овқат еб-емаётган, ҳокимият учун кураш авж олиб, бошқарувда бошбошдоқлик ва айти пайтда большевистик зуғум кучаяётган даврга тўғри келганини ҳисобга олинса, маҳаллий аҳоли томонидан иақадар сабр-тоқат, кучли ирода ва инсонийлик хислатлари намоён бўлганини кўриш мумкин. Эътироф этиш лозимки, ҳаётнинг бундай оғир, машаққатли синовларида Туркистон халқи ўз болажонлигини намоёйиш этиб, том маънода бағрикенглик намуналарини кўрсата олган. Айтиш мумкинки, амалда Туркистон халқи Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидаги оч болалар мушкулини енгиллаштиришда бор ва ҳаттоки деярли йўқ

имкониятларини ҳам сафарбар қилиб, очларни муқаррар ўлимдан қутқаришда фаол қатнашганлар.

Туркистон халқи нафақат Россиянинг очарчилик ҳудудларидан эвакуация тариқасида ҳамда оч-қочоқ бўлиб келганларни, балки ўша Волгабўйи, Уралолди ҳудудларида қолиб, очарчилик азоб-уқубатларини тортаётган болаларни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда ҳам иштирок этганлар. Бошқачароқ ифодалаганда, Марказ томонидан Туркистон халқи нафақат ўлкага келтирилган – келиб қолганларнинг таъминотига, балки Россия марказий губернияларидаги оч болаларга озиқ-овқат юборишга ҳам хоҳиший ва айрим ҳолларда турли тарғибот-ташвиқот орқали хоҳиший-мажбурий тарзда жалб этилган. Аслида Туркистондаги иқтисодий аҳвол Марказдаги раҳбарият тасаввуридек «жуда яхши, ҳосилдор» бўлмай, амалда ўлка аҳолисининг ўзи эндигина очлик азобларидан қутилиб, қаддини ростлашга улгуриб-улгурмаган эди. Шундай қийинчилик аҳволда ҳам Туркистон халқи очарчилик болаларини ўз бағрига олиб, уларга меҳр-муруват кўрсатишга, оғирини енгил қилишга, ночор аҳволда кун кўраётганига қарамасдан борини келтирилган болалар билан ўзаро баҳам кўришга эришди. Айтиш мумкинки, Туркистон Россиянинг очарчилик ҳудудлари болалари учун «Нажот ўлкаси» вазифасини бажарди.

Туркистон халқининг Россия очарчилик болаларига ёрдам кўрсатишда Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ва унинг жойлардаги ОЕ комиссиялари фаолияти муҳим аҳамият касб этган. Хусусан, Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК суткасига 18-20 соатлаб ишлаб, келтириляётган ёки ўша Россиядаги очарчилик ҳудудларида бир бурда нонга зор

болаларни мушкулини енгиллаштиришда амалда тиним билмай ишлаганлар. Айнан республика ОЕ МК сайъи ҳаракати туфайли жойларда «Ўнта таъминланганлар битта очии ўз қарамоғига олиши керак», «Ҳамма очарчиликка қарши курашга» каби шиорлар ҳаётга татбиқ этилган. ОЕ комиссиялари томонидан амалга оширилган ишлар охи-рокибатда минглаб очларни ўлимдан қутқаришда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, очарчилик фожеаси «дунё тор» эканлигини, халқлар бошига тушган кулфат ечимида биргаликда ҳаракат, ўзгалар дардига бефарқ бўлмаслик зарурлигини яна бир бор исботлади.

Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МКнинг туну кун кўрсатган фаолияти туфайли фақатгина 1921 йил августидан шу йилнинг декабр ойига қадар Россиянинг очарчилик ҳудудларига 562 вагон ғалла, 199 вагон крупа, 180 вагон сули юборилган. Яна ракамларга мурожаат қиладиган бўлсак, фақатгина 1921 йил августидан 38 минг 500 пуд, октябрда эса 2 млн. 385 минг 500 пуд ва умуман шу йилнинг 1 августидан 1 ноябрга қадар 6 млн. 915 минг 500 пуд ғалла очарчилик ҳудудларига жўнатилган эди¹. Юқорида қайд этилганидек, бундан ташқари Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК ўлкага эвакуация қилинаётган катта-кичик ёшдагиларни жойлаштириш, уларни озиқ-овқат, кийим-кечак билан таъминлаш ишларида ҳам жон-бозлик намуналарини кўрсатдилар. Айнан уларнинг сайъи ҳаракати туфайли Туркистон ўз қарамоғига 500 мингдан кам бўлмаган катта-кичик ёшдаги очларни қабул қилиб, уларни кундалик ҳаёти учун зарур бўлган нарсалар билан таъминлашда кенг қамровли фаолият кўрсатдилар.

¹ Известия (ТуркЦИК), 15 января 1922 г.

Ўзаро муносабатлардаги мураккаб жараёнлар шуни кўрсатадики, Туркистон халқи, совет даврида таъкидланганидек «фақат Марказ ёрдами, байналмилал, беғараз кўмаклар орқали рўшноликка эришмай», амалда Россиянинг ўлимга маҳкум очларини, хусусан болаларини муқаррар ҳалокатдан қутқаришда том маънода халқимизга хос бағрикеегликни яққол кўрсата олган. Тарихий тақдирлар ўзаро ҳамкорлик зарурияти бўлгани тўғрисида шохидлик беради.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР ИЗОҲИ

- ААП Кирг. - Архив Аппарата Президента Киргизстана
АЕМ – Америка ёрдам маъмурияти – American Relief Administration
- Бошқирдистон МИҚ - Бошқирдистон марказий ижроия қўмитаси
- Бошқирдистон МИҚ қошидаги ОЕ МК - Бошқирдистон марказий ижроия қўмитаси қошидаги очларга ёрдам марказий комиссияси
- БМИҚ - Бутунроссия марказий ижроия қўмитаси
- БМИҚ қошидаги ОЕ МК- Бутунроссия марказий ижроия қўмитаси қошидаги очларга ёрдам марказий комиссияси
- ВЧК – Всероссийская чрезвычайная комиссия (Бутунроссия фавкулотда комиссияси)
- ГАОО - Государственный архив Оренбургской области
- Марказэвак – Марказий эвакуация
- НА РТ - Национальный архив Республики Татарстана
- НВДА - Наманган вилоят давлат архиви
- ОЕ – очларга ёрдам
- РГАСПИ - Российский государственный архив социально-политической истории
- Татаристон МИҚ - Татаристон марказий ижроия қўмитаси
- ТКП – Туркистон коммунистик партияси
- Туркистон МИҚ - Туркистон марказий ижроия қўмитаси
- Туркистон ХКК- Туркистон халқ комиссарлар кенгаши
- Туркистон МИҚ қошидаги ОЕ МК- Туркистон марказий ижроия қўмитаси қошидаги очларга ёрдам марказий комиссияси
- Туркмарказэвак – Туркистон марказий эвакуация бош бошқармаси
- Украина МИҚ - Украина марказий ижроия қўмитаси

ХМБ – Халқ маорифи бўлими
ЦГА ИПДРТ- Центральный государственный историко-политической документации Республики Татарстана
ЦГИА РБ - Центральный государственный исторический архив Республики Башкортостан
ЦДНИ ОО - Центр документации новейшей истории Оренбургской области
ЦХИДНИТ - Центр хранения и изучения документов новейшей истории Татарстана
ЎзР МДА - Ўзбекистон Республикаси марказий давлат архиви
ЎзР ПДА - Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони архиви
ЎзР ПДА қошидаги СВБ-Ўзбекистон Республикаси Президент Девони архиви қошидаги Самарқанд вилоят архиви

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I боб. Большевикларни болалар муаммоси ечимидаги Фаолияти	13
1.1. Совет ҳокимиятининг болалар муаммоси ечими- даги саъй- ҳаракатлари.....	13
1.2. Очарчилик ҳудудларидаги болалар аҳволи ва уларнинг эвакуацияси.....	23
II боб. Россия болалари очарчилигини баргараф этишда Туркистон иштироки.....	61
2.1. Очарчилик болаларига Туркистонда берилган ёрдамлар.....	61
2.2. Болалар реэвакуацияси: муаммо ва ечимлар.....	91
Хулоса.....	141

А. Н. РАСУЛОВ

ТУРКИСТОИ ХАЛҚИ БАҒРИКЕИГ ЛИГИ

Мухаррир: А. А. Саримсоқов
Мусаввир: И. К. Солиев
Техник муҳаррир: Н. Т. Расулова
Мусахҳих: Б. Т. Мирзажонов

Тришга берилди 10.05.2010г. Рухсат этилди 02. 06. 2010й.
Формат 84/16 9,25 усл.печ. л. Офсет коғози. Буюртма 52. Адади 150.

Отпечатано в ММП «Фахризода» (пр. Дусллик, 2-А)

Расулов Абдулла Нуритдинович тарих фанлари доктори, профессор

1959 йил Наманган шаҳрида туғилган.
1980-1985 йиллари Тошкент Давлат
университети (ҳозирги Ўзбекистон
Миллий университети) Тарих

факультетида ўқиб, уни имтиёзли дипломга тамомлаган.
1987-1990 йиллари Қозон Давлат университети аспиранту-
расида, 1996-1998 йиллари Ўзбекистон Миллий
университети докторантурасида таҳсил олган. 80 дан ортиқ
илмий, ўқув-услубий мақола ва қўлланмалар ҳамда “Тур-
кистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муно-
сабатлар” номли монография муаллифи. Унинг Туркистон ва
Россия халқлари ўртасидаги муносабатлар тарихига оид
кўплаб илмий мақолалари республикамиз ва МДХ давлат-
ларида чоп этилган. Мазкур китоб ҳам ўзаро муносабатлар
тарихига оид илмий изланишларининг навбатдаги
маҳсулидир.

Айни пайтда республикамиздаги ижтимоий-сиёсий
жараёнларда фаол иштирок этиб, мустақил давлатимизнинг
тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Унинг
бевосита раҳбарлигида Наманган тарихини ёритиш бўйича
кенг кўламли ишлар олиб борилмоқда.